

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

24.

A HATÁROZOTT NÉVMUTATÓ

IRTA

RÉGER BÉLA

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVŐRBŐL

BUDAPEST, 1905

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

Ára másfél korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

24.

A HATÁROZOTT NÉVMUTATÓ

IRTA

RÉGER BÉLA

KULÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST, 1905

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

NYELVTUDOMÁNYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

A HATÁROZOTT NYELVTUDOMÁNY

KÖNYV

NYELVTUDOMÁNYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

I. KELETKEZÉSE ÉS FOGALMA.

Ha valaki különféle nyelvek gramatikáit olvassa, okvetetlen feltűnik neki, hogy egyik nyelvben megvan a határozott artikulusz, a másik meg nem is tud róla. Az egész urál-altáji nyelvcsaládnak például jellemző sajátása az, hogy a magyarnak, a mordvinnak és a török nyelv némely — arabból átvett — eseteinek kivételével, nem használja a határozott névmutatót. Ezzel szemben az indogermán nyelvek jó részében a legkiterjedtebb használatnak örvend. Amerika indiánjai közül csak egyik-másik nép ismeri, Afrikában ellenben némely helyütt oly széleskörű a használata, hogy különféle alakjaival még az esetragokat is pótolja.* Megvan Polinéziában meg a kafferoknál, a Szahara és a Kongó legtöbb népénél, a koptoknál, a hébereknél, az araboknál, a keletindiai szigetek nyelvében, — de még idegen hatás nyoma sem látható a latinban, a bolgár kivételével valamennyi szlávban, az indiai nyelvekben, a japánban, a kóreaiban, a kínaiban.

Mi lehet már most a lélektani oka annak, hogy a nyelvek nagy része, körülbelül fele, egyáltalán semmi érzéket sem mutatott a határozott artikulusz felvételére? Miért nincs meg a szanszkritban és miért van a görögben? Honnan magyarázzuk azt a sajátóságos jelenséget, hogy az irodalmi latin egyetlen egy írójánál sem találunk határozott artikulust, a latin (igaz, hogy a »sermo rusticus«) filiai pedig már a legrégebb fennmaradt emlékek szerint is nagy kiterjedtségben használják? Miért mellőzheti a szláv és miért nem tud ellenni nélküle a germán? Sajátóságos probléma ez és mélyen rejlő okokban lehet a magyarozatát megtalálni.

Könnyedén ellenem vethetné valaki, hogy a fejlettség magasabb fokán levő nyelv szükségesnek tartotta a fogalom határozottságának

* *Adelung*, *Mithridates III.* k. 212. l.

külön szóval való megjelölését, de hát mit szól az ilyen a latinhoz, a finnhez, a törökhöz, hogy az orosz, a perzsát, a kínait ne is említsük? Ezek nem eléggé fejlettek? Azt is mondhatná valaki, hogy egyik nyelv a másiktól tanulta el. Való igaz, hogy például a szláv bolgár albán hatás alatt kezdte használni névmutatóját, valamint a cigánynál is a román *le, la* fordul elő a leggyakrabban, épígy a magyar is német hatás alatt vehette fel, de miért nem tanulta el a latin a görögtől, hiszen nemcsak az irodalmi, hanem a köznyelvet is át meg áthatotta a görög?! Vagy megfordítva, miért nem vesztette el az oroszról annyira körülfogott összetett nyelv a maga névmutatóját? Más, sokkal mélyebb ok hozta létre és tartotta meg a határozott artikulus!

Mint azonban láttuk, éppen a legkülönbélebb nyelveknek összevetése int bennünket óvatosságra, azért nem lesz talán érdektelen, ha a leírt, ismertebb nyelvek névmutatóit összegyűjtjük, illetőleg megemlíttjük, hogy mely nyelvekben van, és melyekben nincs névmutató, jegyzetben egyúttal idézzük azokat a munkákat, amelyekből mi merítettünk s amelyeknek alapján részletesebb kutatásokat végezhet bárki ezen a még fel nem dolgozott területen.

A) *Indogermán nyelvcsalád. I. Indo-iráni osztály.*

a) *Ind.* A szanszkritnak egyik változatában sincsen határozott névmutató. A cigány ellenben ugyancsak bővelkedik ilyenekben, mert egy egész sereget »lopkodott« össze: *o, i | le, la | ol olo, oli ola | odo, odi oda | te*. Az első háromnál nyilvánvaló a román (oláh) eredet, az utóbbi kettő fejlődhetett *odoj* = az, *adó, adanó* = ez névmásából, de az is kérdés, hogy ez a névmása is tényleg eredeti s nem átvétel-e? A cigány beszédközben egyébként minden baj nélkül el is mellőzheti a névmutatót. Artikulusa mindig megelőzi főnevet.* b) *Íráni.* A perzsában és az afganisztániban nincs határozott névmutató.** A kurd az arab *el, al, 'l* artikuluszt használja, ezt is ritkán.

II. *Örmény osztály.* Az örményben hátul van a névmutató: *tēr* = ur, *tēr-n* = az ur. Ugyanígy az összetben: *fūd* =

* *Müller M.*, Sanskrit gramm. 78.; héber hatás (*ha + ibba*: *šenhabbim*): *Müller M.*, Felolv. 1:192.; határozatlan art. a szanszkritban; *Whitney*, A sanscrite grammar 181.; *Adelung*, Mithridates 1:248., 297.; *József főherceg*, Cigány nyelvtan.

** Az ó-perzsában és az avesztában azonban a pronomen relativumnak van artikulus-szerű használata. *Bh.* I. 12.: Gaumata *hya* maguš: *G. welcher mager*: *G. der mager*; vö. *Brugmann K.* Vgl. Gr. 3:659—661.

atya, *füd-āj*, vagy *füd-ej* = az atya. Az összetét nyelv digori nyelv-járásában *i* alakban is előfordul, s ez a szó előtt áll. Ez, valamint a hátuljáró *-āj*, *-ej* nyilván a *je* mutató névmásból keletkezett.*

III. Kelta osztály. Ó-ír: *in ind*; újbreton: *an*, (pl. *an fear* = a férfi, *an b'ean* = az asszony).** Itt említjük a *vaszk* nyelvet, amely Hispania kelt-iber őslakói nyelvének maradványa. Ez mindenkor a *név után* teszi az artikulust, egyesszámú alakja: *-a*, többese *-ac*, pl. *eugun* = nap, *eugun-a* = a nap, *eugun-ac* = a napok. Azonban gyakran el is mellőzik.***

IV. Itáliai osztály. Az irodalmi latinban nincsen névmutató. A *sermo rusticus*-ban azonban már régen lehetett, de emléke (mint pl. az iguviumi táblákon) nagyon kevés maradt. Az újlatinban minden nyelv használja vagy az *ille* vagy az *ipse* névmásból keletkezett artikulust. Olasz: *il lo* (*l*), *la* (*l*) (a genuai nyelvjárásban *r*-rel: *ro*, *ra*, *ri* és *dro*, *dra* stb.; a bergamói *il*, *del* helyett *ol*, *dol* artikulust használ, ebből talán arra lehetne következtetni, hogy még eredeti *ol*-tövé alakjában tartotta meg az *ille* névmást s már régóta használja névmutatónak; a sardiniában *su*, *sa* többes *sos* az *ipse*-ből, ugyanígy a logudoroi nyelvjárásban); — spanyol: *el*, *la lo*; — portugál: *o*, *a*; — provencei: *lo* (*l* 'l), *la* (*l*) *il*; — francia: *a* ófr.: *lo le* (*l*) *li*, *lo* (*le l*); β) újfr.: *le* (*l*), *la* (*l*); — oláh: hátuljáruló: *-le*, *-la* (*-oa*, *-ea*).†

V. Illir osztály. Egyetlen nyelve az albán; ez a névmutatót szintén a *név után* teszi: *xév* = kutya, *xév-i* = a kutya, *xév-ι* = a kutyának, *xév-ι* = a kutyák.††

VI. Görög osztály. Ki lehet mutatni, hogy artikulusa nyelvtörténeti időben fejlődött. »Élt Homér a névelővel? használta tulajdonnevek előtt?« kérdezi Müller Miksa. Bizony nem! Hogy egyes nagyon ritka esetekben mégis előfordul, annak

* *Adelung*, Mithr. 1: 264., 284., 297.; *Brugmann-Delbrück*, Vergl. gr. d. idg. spr. 2: 769. *Lauer*, Gramm. d. class.-armenischen Sprache, 36.; *Sjögren*, Osset. sprachl. 49—50.

** *Adelung*, Mithr. 2: 82.

*** *Adelung*, Mithr. 2. 17.

† *Diez*, Gramm. d. roman. spr. 2: 14—20.; *Adelung*, Mithr. 2: 480., 502., 507., 529.; *Blanc*, gr. d. ital. spr. 168.; *Michel Bréal*, Les tables Eugubines.

†† *Kristoforides*, Γραμμ. τ. ἀλβαν. γλωσσ. 9.

egyedüli oka a mi véleményünk szerint az, hogy a szöveg-megállapítók és javítók, főleg Zenodotos (Kr. e. 250.) Aristoteles után engedélyeztek vagy megvontak egy-egy »poetica licentia«-t, csakhogy az ő nyelvükben már meglevő artikulust becsempésszék. Müller Miksa szerint (Felolv. 1:86.) Zenodotos »állította helyre« Homerosban a névmutatót. Szó sincs róla! Zenodotos csak a saját ízlése szerint itt-ott beleszúrta az artikulust a szövegbe, nem pedig helyreállította. Homeros nyelvében alig volt még helye a névmutatónak. — Egyébként az attikai nyelvjárásban alakja: *ὁ ἦ τὸ* teljesen megegyezik az ugyanilyen alakú, mutató névmással.*

VII. Balto-szláv osztály. Csak a bolgárnak van artikulusa valamennyi szláv nyelv közül. Valószínűleg albán hatás alatt vette fel, az artikulusnak *szóvégi helyzete* is igazolni látszik ezt. Hímnemben: *-ūt (-jut) -et -ot (-jot)*, nőnemben: *-tū*, semlegesben: *-to* alakja van, pl. *muž-jo(t)* (a szóvégi *t-t* nem ejtik ki beszédközben) = az ember.**

VIII. Germán osztály: 1. német: ófn.: *dēr, diu, daz*; kfn.: *der (dir, di, de), diu (die, di, de), daz (dez)*; úfn.: *dēr, die, das*; — 2. gót: *sa, sô, thata* (a *th* zöngétlen spirans); — 3. angolszász és fríz: *thi, thiū, thet* (ó-szász: *the, thie, thiū, that*); — 4. dán, norvég, svéd és izlandi: *hátuljáruló -enn, -inn*, vagy *-n, -en*, seml. *-et*; melléknevek előtt: *den, det, de* és *hinn, et* szokott állni, pl. *et gôthe* = a jó; *den store dreng* = a nagy fiú stb.***

B) *Urál-altáji nyelvcsalád*. A magyaron kívül megvan a mordvinban. A *sä* mutató névmás különféle, sokszor felismerhetet-

* *Adelung*, Mithr. 2:379.; *Ábel Jenő*, Homerosi hang- és alaktan, 40. Az újabb kutatások szerint Homerosnak még a Zenodotos előtti időkben két rétege van, az egyik a régibb, a másik az újabb réteg; az előbbiben még nincs, az újabbban már van névmutató. *Delbrück*, Vergl. Syntax, 1: 507. Ám legalább is nagyon valószínű, hogy Zenodotos jól megszorította a számukat.

** *Cankof, Dr.*, Gramm. d. bulgar. spr. 10.; *Adelung*, Mithr. 2:616., 4. (pótk.) 394. Postponált art.-féle lappang a szláv mellékneveknek ú. n. határozott formájában is: litván *geràsis (gēras)*, óbg. *dobrŭjĭ (dobrŭ)* a jó.

*** *Braune*, W. Althochdeutsche gramm. 200.; *Hahn-Pfeiffer*, Mittelhochdeutsche gramm. 118.; *Kehrein-Grimm*, Gramm. d. neuhochdeutschen spr. 72.; *Braune*, Gotische gramm.; *Gallee*, Altsächsische gramm. 84.; *Noreen*, Altisländ. u. altnorweg. gramm. 462. §.; *Helms*, Wörterbuch d. dän. u. deutschen spr., bevez.; *Adelung*, Mithridates 2:172., 187., 231., 295., 296.

lenül elváltoztatott alakjait használja ez a rokonunk névmutatóul.* Mindig a név mögött áll artikulusa, pl. *avā* asszony, *ava-s* az asszony; *vir* erdő, *vir-s* az erdő; *oš* város, *oš-is* a város; *loman* ember, *loman-tš* az ember. A határozott névmutatóval ellátott főnév ragozása (az ú. n. határozott deklináció) így hangzik:

<i>Sing.</i>	<i>Nom.</i>	<i>avas</i> , az asszony	<i>Plur.</i>	<i>avatnä</i>
	<i>Gen.</i>	<i>avat</i>		<i>avatnen</i>
	<i>Dat.</i>	<i>avati</i>		<i>avatnendi</i>
	<i>Abl.</i>	<i>avat-ezda</i>		<i>avatnen-ezda</i>
	<i>Iness.</i>	<i>avat-esa</i> stb.		<i>avatnen-esa</i> stb.**

A magyar névmutató fejlődésével és egész történetével alább részletesen foglalkozunk.

C) *Hamita és semita nyelvek*. I. *Hamita nyelvek*: 1. a *berber* a szó elé *-t-t*, a szó végére szintén *-t* vagy *-nit* artikulust tesz, pl. az arab *el mukhal* berber névmutatóval: *t-emukhal-t*, vagy *t-emukhal-nit*; *ginna* (*igna*) = ég, *t-igenou-te* = az ég; — 2. az *ethiopiai* nyelvekben az arab artikulus egy változata: *il* használatos; — 3. a *koptok* a hímnemben valamely bilabiális hangot, a nőnemben *d* hangot, a többes szám mindkét nemében *ni* vagy *n-et* használnak névmutatóul, pl. *pe-n-iöt* a mi atyánk:

* *Budenz*, Moxsa és erza-mordvin nyelvtan; Nytd. Közl. 13:29. *Ahlquist*, A., Versuch einer mokscha-mordwinischen gramm. 21. l. A zürjén-votjákban előforduló *s*, *z* determináló elemet nem lehet artikulusnak venni, mert rendszerint csak tárgy és ritkábban alany mellett szokott állani.

** Érdekes *Ahlquist*nak (az id. h.) egy, a finn nyelvre vonatkozó megjegyzése: »Spuren von einem solchen gebrauch des demonstrativ-pronomens kommen auch oft in der finnischen umgangssprache vor und bisweilen hat sich dies auch von dort in die schriftsprache verirrt; so heisst es in einer übersetzung von *Runebergs Ellenschützen: Pekka se tyttärinensä, Peter der* mit seiner tochter; in einem liede *Gottluuds* kommt vor: *Miehet ne huutoa ja huiskaa* (die) männer die schreien und lärmen, in welchen beiden fällen das demonstrativ dem artikel entspricht.« Nyilvánvaló tévedés; itt t. i. ugyanolyan mutató névmás van, mint mikor a magyarban ilyesmit mondunk: az emberek, *azok* kiabálnak és lármáznak; a Péter, az jó gyerek; mintha az első rész kérdés volna: az emberek? *azok* elmentek; a Péter? az itthon van. Az illető szó után bizonyos szünetet tartunk, mintegy a gondolatot keressük, s mivel a szünet megszakítja a mondat egységét, újra kitesszük az illető név mását: a ház — az összedőlt; a gyerek — az nincsen idehaza stb. — A magyaron és a mordvinon kívül a törökben is van névmutató, de csak arab szóknál fordul elő s anélkül, hogy a nyelv érezné névmutató voltát: *el iláh: allah*. A szóval együtt az arabból vették át. (L. *Adelung* 1:463.)

pe a hímnemű artikulusz, az *n* a birtokos névmás, *iôt* a tő; *ni-phäo-ni* az egek; az első *ni* a névmutató, *phä* a tő, a második *ni* a többesjel.*

II. Semita nyelvek. A névmutató mindegyikben megvan, de míg a héber (*he*, *ha*) és az arab (*el*, *al*, *'l*) nyelvek a szó *elé* teszik, addig a kaldeus (*-a*) és a szíriai (*-a*) mindig *utána*, mint a skandináv nyelvek.**

D) *Egytagú nyelvek*. A kínai, a tibeti, az annámi és a sziámi nyelv nem ismeri. Megvan azonban a birmaiban szóvégi *-co**** alakban: *apit-co* a bűnök, továbbá a khasiaiban: *u briu* az ember, *u mau* a kő, *u binai* a hold, *u klür* a csillag, *ka ãn* a ház, *ka um* a víz, *ka džin-threi* a munka; *ki briu* az emberek, *ki kun* a fiuk, *ki ãn* a házak, *ki džin-threi* a munkák stb.† Akár itt említjük meg a japán nyelvet, akár az ural-altáji családnál, megjegyezhetjük, hogy az artikulust nem használja.††

E) *Maláj-polinéziai nyelvek*. A legszélesebb kiterjedtségben megvan; tulajdonnevek előtt is gyakori. I. Polinézia: 1. *maori*: *te*, 2. *tonga*: *ha*, 3. *hawaii*: *ke*, 4. *tahiti*: *te*, 5. *markezoszi*: *te* (pl. *te tañata*, *ha tañata*, *ke kanaka*, *te taata*, *te enata* az ember); tulajdonnevek mellett *o* alakban: *o Purea*, *Purea* (egy király neve).††† — II. Melanézia: 1. *viti*: *na tamatq* az ember, tulajdonnevek előtt: *ko*, pl. *ko Filipe* a Fülöp; a mondat elején *ko* is, *na* is *a*-vá vagy *o*-vá rövidülhet: *o porori* a csillag, *a tui Bua* Bua király, 2. *egyéb melanéziai nyelvek* is használják csekély eltérésekkel a névmutatót. *Viti ko* ~ *koi*, *ia*; *viti o* ~ *a*; *viti na*, *a* ~ *na*, *ne*, *n*, *in*, *ni*; pl. *na iga* a hal, *na vanna* a föld.*† — III. Maláj nyelvek: *añ* (Adelungnál *ang*), *iti ti*, *a*, *ni*, *-i*, *-wa* alakban fordul elő, pl. *añ tauo* az ember, *iti aso* a kutya, *a taran* az út, *pidon-i* a madár, *radja-i***† a

* *Adelung*, Mithr. 3. 51., 55., 2. 418., 3. 83., 99.

** *Gesenius-Kautzsch*, Hebräische gramm. 25. kiad. 108.; *Adelung*, Mithr. 2. 307., 368., 394., *Müller*, Fr., Grundriss 3^a 415., 417.

*** *Müller*, Fr. (Grundriss d. sprachwissenschaft 2^a 366.) -thi alakban ismeri: *mãnh-krih*-thi = könig-der. Ez a -thi szerinte különben is a határozottá tevésnek legfontosabb eszköze. (L. u. o. 355. l.)

† *Müller*, Fr., Grundriss d. sprachwissenschaft 2^a 381.

†† *Noack*, Ph. Lehrbuch d. jap. spr. 26.; *Adelung*, Mithr. 1: 573.

††† *Müller*, Fr., Grundriss 2^a 21., 29.; *Adelung*, Mithr. 1: 609., 633.

*† *Müller*, Fr., Grundriss 2^a 57., 62., 70.

**† *Hindust. rãdžã*.

fejedelem, *tāu-wa* az ember. Tulajdonnevek mellett *si*, *i*, *ta* alakban: *si Pedro*, *i Davidra*, *ta Jesu*.*

F) *Néger nyelvek*. Különösen gyakran használják a határozott névmutatót a Kongó-melléki négernek. Állhat náluk ugyanazon artikulus a *név előtt és a név után*, de mindkét esetben más és más értelmet ad a szónak. Ezen népeknél tudniillik az artikulus különféle, és szórendi helyei pótolják az esetragokat, pl. *ma ndongo* a név, *ndongo-li* a névnek stb. Ezen célnak megfelelően rengeteg mutató névmása, illetőleg névmutatója van (*i*, *bu*, *li*, *ku*, *ki*, *u*; — *ba*, *bi*, *ma*, *nu*, *zi*; — *co*, *o*). A kafferoknál szintén többféle névmutató van: *le*, *lo* elül áll, *-si* a szó után, pl. *luhnto ō* (*lo* + *uhnto* az ember); *muntosi* az ember.**

C) *Amerika bennszülöttei*. Az indián nyelvek jó részében nincs névmutató, megvan azonban 1. az *irokézben*: *herhar* kutya, *ne herhar* a kutya, *n-onuűtsia* a föld; — 2. a *dakota* nyelvben: hátuljáruló *kī*, pl. *moka kī* a föld; — 3. a *choctaw*-ban hátuljáró *qt*, pl. *miko qt* a király; — 4. az *otomi* nyelvben: sing. *na*, plur. *ya*, pl. *na ye* a kéz, *ya ye* a kezek; — 5. a *totonak* nyelvben *no*, pl. *ah-mono-no* a keresztelő (*ak-mono-y* keresztelvek igéből).***

Miután tehát láttuk körülbelül mindazon nyelveket, amelyekben névmutató van, vizsgáljuk meg, micsoda célja van általában az artikulusnak? Miként módosítja az illető név értelmét? Micsoda különbség van a határozott névmutatóval ellátott főnév és a névmutató nélkül álló között s mennyiben jelent mást a határozatlan névmutatóval jelzett név?

A gondolat-közvetítésnek leggyakoribb eszköze a nyelv lévén, természetyszerűen következik, hogy a nyelv elemeinek meg kell felelniök a gondolat elemeinek, a képzeteknek. Minden képzetnek egy-egy rész, ú. n. szó, felel meg a nyelvben. Az ember azonban rengeteg képzetet percipiál, annyit, hogy nem tudja őket egyenkint megnevezni, azért a legrokonabb, — vagy éppen azonos — képzeteket egy-egy csoportba foglalja s az egy csoportba tartozókat egy névvel jelöli meg. Ezen egyező képzetek tehát egy

* Müller, Fr., Grundriss, 2^a 114.

** Adelung, Mithr. 3: 207., 212., 220., 280., 286.; Müller, Fr. Grundriss 3^a 7., 12., 66. (*kína-si* korn-das).

*** Müller, Fr., Grundriss 2^a 207., 218., 232., 278., 288.; Adelung, Mithr. 3^a 101., 105.

fogalomnak tagjai, s ezeknek mindegyikére ráillik az illető név. Ha már most ezen közös megnevezéssel rendelkező képzetek közül egyiknek vagy másiknak eltérő voltát akarjuk feltüntetni, a kifejezés árnyékolásához kell fordulnunk. Ez a szükség hozta létre a jelző különféle fajtáját. Az ember életkörülményeinek folytonos változása alatt egyre több és több oly szót alkotott, amelynek segítségével az egylényegű tárgyakat egymástól meg tudta különböztetni. Ha látott már egy fát és egy ötször akkorát, megszerezte a *nagy* és *kicsi* fogalmát s mindjárt alkotott is rája szókat. Ez azonban lassan ment s nem rövid idő kellett, míg a mai sokféle jelző létrejöhetett. Az például nagyon valószínű, hogy a birtokos jelzőt — egész terjedelmében — az ember csak a műveltség magasabb fokán kezdte használni, amikor tudniillik agyában bizonyos jogrend tudata fejlődött ki és különbséget tudott tenni az enyém és a másé között.

A jelzők kifejlődésének sorrendjében jött létre a határozott névmutató. Némely nép ugyanis szükségét érezhette oly szóknak, amelyeknek alkalmazásával a fogalomnevet a fogalom *egész körére*, vagy csak egy *meghatározott részére* vonatkoztathatta, elhagyásukkal pedig kifejezhette, hogy a fogalomnak *határozatlan*, tetszés szerinti körét érti a néven. A névmutatóknak tudniillik — ideértve a határozatlant is — az a hivatásuk, hogy a *képzet elnevezését vagy a rokon képzetek összességére, a fogalom minden tagjára vagy egyetlen képzetre, vagy elmaradásukkal a képzetek meg nem határozott számú csoportjára vonatkoztassák*.

A főnevek (mint amelyek mellett első sorban állhat névmutató) lehetnek összevontak és elvontak. Az összevont főnevek ismét kétfélék: tulajdonnevek és köznevek [*a*) egyedi, *b*) gyűjtő, *c*) anyagnevek.] Az elvont főnevek is kétfélék: *a*) tulajdonságot, *b*) cselekvést kifejezők. (Szinyei harmadik csoportnak az állapotot kifejezőket említi). Ezen fajok közül csakis a közneveknek lehetnek részei, mert a tulajdonnév, éppen azért mert tulajdonnév, csak egy egyedre vonatkozhatik; ugyanígy az elvont főnevek, nem lévén képzeteknek elnevezései, a fogalmat rendszerint a maga teljes egységében fejezik ki. Hogy mégis áll — még pedig gyakran — tulajdonnevek és elvont főnevek mellett is névmutató, annak okát alább, az artikus használatának tárgyalásánál adjuk. A közneveket (amelyek alól Becker kivonja az anyagneveket és mint külön csoportot említi) lehet vagy magának az elvont *egésznek* vagy csak egy *résznek* — egyedi neveknel *egyednek* —

jelölésére használni és pedig mind a két esetben *határozott* vagy *határozatlan* módon:

I. a fogalomnév az egésznek a neve:

a) *határozottan*:

az ember, a bor, a katonaság;
pl. *az ember* isten teremtménye;
a bor alkoholt tartalmaz; *a katonaság* harcra van hivatva.

b) *határozatlanul*:

ember, bor, katonaság;
pl. *korona* van a király fején;
borban az igazság; *katonaság* szállta meg a teret.

II. a fogalomnév egy résznek (egyednek) a neve:

a) *határozottan*:

a ház, a víz, a sereg;
pl. bemegyek *a házba*, megittam
a vizet, ott megy *a sereg*.

b) *határozatlanul*:

egy ház, ein wasser,* egy sereg;
pl. Összedőlt *egy ház*; ich sehe
ein grosses wasser; *egy sereg*
közeledik.

Ezen négy eset közül foglalkozzunk egy kissé mélyebben a határozott névmutatóra vonatkozó két esettel. Az I. a) eset tehát azt mondja, hogy *a fogalomnév lehet a fogalom egész körének a neve*, pl.: »Enyészet szól *a sír* hideg göröngyiről.« Ebben a mondatban *a sír* = minden sír, vagyis az állítmány *minden sírről* ugyanazt állítja. Tagadólag: »Nem kóborol *a kocsmába*« (Pet.): valamennyi kocsmának azon tulajdonságát ismerjük meg, hogy János gazdához egyiknek sincsen szerencséje.

A II. a) eset lényegesen különbözik az előbbtől. Itt a névmutató a fogalomnévnek olyan értelmet ad, hogy az illető *fogalomnak csak egy részét, egyedét fejezi ki*, amely ismeretes, határozott előttünk, tehát csak *rá kell mutatni* a szóra, hogy az illető rész vagy egyed a maga teljesen határozott voltában jelenjék meg előttünk, pl. »Aztán *a lándzsákat* a kezébe kapja« (Ar.). Itt azokról a lándzsákról van szó, amelyek a fal mellé voltak támogatva s amelyek a már említett őrség fegyverei voltak. Vagy pl.:

Farao, rettentvén ég és föld csapása,

Enged s hajlik, hogy *a népet* elbocsássa;

Mikorra szót s esküt visszavon, megmásol,

Egyptom földétől legyen *e nép* távol!

Megy *a roppant sereg* — egymást támogatván... (Tompá.)

* A magyar nyelv anyagnevek mellett egyáltalában nem használja a határozatlan névmutatót, a román pedig a részelő névmutatót teszi ki a határozatlan rész jelölésére, pl. fr.: *du vin* = bor.

A *nép* szó felkelti tudatunkban a nagy sokaság fogalmát s így a *roppant sereg* ismeretes lesz előttünk, csak arról az *egy roppant seregről* lehet szó, amelyet az első sorban népek nevezett a költő. Annál is inkább ismeretes előttünk, mert fentebb a *nép elbocsátásáról* van szó, itt meg már »megy a roppant sereg«. Ha a *nép* szó nem utalna a nagy tömegre, amelyet Faraó nem akar elbocsátani, nem lehetne »a roppant sereg«-et emlegetni, hanem így kellene mondani: »Roppant sereg megy, egymást támogatván.«

Ennél a versnél pedig: »*A kürtkehelybe fú Lehel — S a kürt riadva énekel*« (Pet.) kell-e egyetlen magyar embernek magyarázni, hogy mi volt Lehel kürtje? Mihelyt Lehel nevét látjuk, az összes kürtök közül csak egyre gondolunk, arra, amely a kalandozó magyaroknak harsogott »vad éneket csatára«.

A határozott névmutató feladata már most az elmondottak alapján a következő két ágra oszlik:

1. Abban az esetben, ha valamely tulajdonság az összesség minden egyedében — vagy minden részében — megvan, a névmutató fogalomnév magát a fajt tünteti fel mint egyedet s ez által az illető tulajdonságot, — ha még oly jelentéktelen is különben, — mint főtulajdonságot mutatja be. Pl. ebben a mondatban: »Máskor a sárkánnyal is birokra menne« (Ar.), valamennyi sárkánynak azon közös tulajdonságát ismerjük meg, hogy Toldi Miklós bármelyikkel felvennie a harcot. Itt ez a főtulajdonság.

2. Az egyedekből vagy (anyagneveknél) részekből álló tárgy egyik egyedét vagy egy részét nevezi meg a névmutató az összesség nevével: »Ej babám, — felelt a vándor« (Pet.). Itt a vándorok közül azt az egyet értjük a »vándor« néven, aki az adott helyzetben így szólt: »Ej babám«, tehát a vándorok összességének nevét a névmutató használásával egy bizonyos, ismert egyedre ruháztuk át. Vagy pl.: »Itt a vízbe dobta a lapátot« (Pet.), a víznek csak egy része — a Duna — értendő, amelybe Szilaj Pista bedobta a lapátot.

Nézzük már most az I. b) esetet, amikor tudniillik a név mellett nincs kitéve a névmutató, pl.: »Mint komor bikáé, olyan a járása.« (Ar.) A névmutató kihagyásával a fogalom egész körére vonatkoztatjuk ugyan a fogalomnevet, mert az értelemben benne rejlik, hogy bármely bikához hasonló a Toldi járása, de nincs határozottan kimondva, hogy a fogalomba tartozó minden egyes bikáról lehet szó. Kiki választhat magának a fogalom teljes köréből egy tetszés szerinti kört, de aztán annak minden egyedében,

résében megvan a tulajdonság. *Nem az egész fogalom minden egyedében, hanem csak a fogalom bármely egyedében, ami azt jelenti, hogy egy kiválasztott szűkebb vagy tágabb kör minden tagjában.*

Ha pedig azt akarjuk kifejezni, hogy a fogalomnév a tetszés szerinti határozatlan körnek *nem minden, hanem csak egy tagjára vonatkozik* (II. b. eset), kitesszük az *egy* határozatlan névmutatót, pl. »Kijött *egy zománcos lovag*, kihúzta a kardját, az ablak is kinyílt s aranyhajú királyleány intett le a lovagnak.« (Jók. 25:124.) *A fogalom köre nincs pontosan megállapítva, kiki szabad tetszése szerint kijelölhet a zománcos lovagokból egy kört, de ebben csak egyetlen egy tagra vonatkozik a határozatlan névmutatóval ellátott szó.*

A magyar nyelv ugyan ez utóbbi szabály alól sok kivételt ismer és gyakran nem érzi szükségét annak, hogy külön szóval jelölje meg a névnek a határozatlan kör egy egyedére való tartozását, de ez éppen nem dönti meg a szabályt. A többi névmutatós nyelvek sűrűn használják a határozatlan artikulust [olasz: *un, uno, una*; — spanyol: *un, una*; — portugál: *hum (hū), huma, (hūa)*; — provencai: *ús un, una*; — francia: *a*] ófr. *uns, une*; β újfr. *un, une*, — oláh: *un, una (o)* stb.] Érdekes, hogy a törökben, amely a határozott artikulust csak arab szerkezetekben használja, a határozatlan *bir* nagyon sűrűn fordul elő az irodalmi és a népnyelvben egyaránt.

Amint már fentebb kifejtettük, a névmutatót a kifejezés árnyalására vonatkozó hajlam hozta létre. Azon célnak pedig, amelyet szolgál, — tudniillik az egyedesítésnek, — legjobban a mutató névmás felelhetett meg. Ennek is egyedesítés a célja, annak is. Csakhogy míg a mutató névmás sokkal erősebben mutat rá az illető tárgyra, úgyhogy a tárgy megnevezése el is maradhat, addig a névmutató ezt kisebb mértékben teszi. A főnévi mutató névmás, amelyből a névmutató gyengült, mai használata szerint *sohasem lehet jelző*, hanem mindig csak *értelmezett szó*; ellenben a névmutató mindenkor jelző a mondatban. Majdnem valamennyi nyelv a mutató névmás meggyengült, *hangsúlytalan* alakját használja artikulusnak.

Megértvén tehát a névmutatónak fontos megkülönböztető szerepét, állíthatná valaki, hogy ha ily szükség hozta létre a névmutatót, minden műveltebb nyelvben meg kellene lennie vagy legalább valami, a névmutatót esetleg pótló szerkezetre (pl. a

tárgyas igeragozásra) kellene akadnunk, pedig egy egész sereg nyelv szükölködik névmutató és névmutatót pótló szerkezet nélkül.

Ezzel szemben utalhatunk arra, hogy a nyelveknek megvan az a tulajdonságuk, hogy amit az egyik *élesen* kíván megkülönböztetni, az iránt a másik teljesen érzéketlen. A magyar nyelv például semmiképen sem akarja oly mértékben befogadni a határozatlan névmutatót, mint a német. Nem tartja mindenkor szükségesnek annak kifejezését, hogy a fogalomnév nem a szabadon választott kör minden tagjára, hanem csak egy tagjára vonatkozik. A fentebb már említett példában (... »az ablak is kinyílt s *aranyhajú királylány* intett le a lovagnak«) a német mindenesetre kitenné az *ein*-t. Különbség van ugyan aranyhajú királyleány s *egy* aranyhajú királyleány között, [de a magyar nyelv különbség megjelölését feleslegesnek tartja.

A latin sem érezte a határozott névmutató szükséges voltát. A beszéd folyamán meg tudta különböztetni, hogy *mercator laudat rura* azt jelenti-e: a kereskedő dicséri a mezőt, vagy: *egy* kereskedő dicsér *valami* mezőt.* A latin nem törődött az esetleges kétértelműséggel. Elég az, ha ő megértette. Az interpretátorok? — ám törjék a fejüket! — Az irodalmi latinról beszélünk, nem a népnyelviről! mert a *lingua rustica* nem törődve előkelő testvére arisztokrata maradiságával, már hihetőleg a Krisztus utáni első századokban kezdte használni az *ille* különféle rövidítéseit névmutatóul. Hispania, Italia, Gallia, Sardinia népe, — akár barbár, akár görög hatás alatt, de mindenesetre lelki szükségnek megfelelően, — megalkotta a maga artikulusát.

Határozott névmutató azokban a nyelvekben van, amelyek a kifejezésben minél teljesebb világosságra törekszenek, amelyek a kifejezésbeli pongyolaságot, kétértelműséget nem tűrik meg. A többé-kevésbé kötött szórend rendes velejárója a határozott artikulusnak. Nem mintha e kettő között okozati összefüggés volna, hanem mert mindakettőt ugyanazon hajlam, tudniillik a szabatosságra és a világosságra való törekvés hozta létre. Amely nép nyelvérzékében ez a törekvés megvan, ott hiába minden egyéb ellenkező hatás, el nem veszhet a névmutató, ha pedig még nem is volt névmutatója, a legkisebb idegen befolyásra felveszi. Az oroszról körülfogott osszét nyelvnek ma is megvan a névmutatója, az urál-altáji magyar pedig, alig került ide mostani

* De az utóhbi esetben azt mondhatta: *mercator quidam laudat rura*.

házájába, hamarosan megalkotta mutató névmásából a határozott névmutatót. Ellenben a szláv nyelvek, bár évezredes közlekedésük van a germánnal, semmi hajlandóságot sem mutatnak az artikulus felvételére. Egyetlen oka ennek az, hogy a szlávban nincs meg az a pontos kifejezésre való törekvés, amely megvan a románban, a germánban és a sémi nyelvekben.

Ha már most fejtegetéseink eredményeképp definiálni akarjuk a határozott névmutatót, ilyenformán tehetjük: *A határozott névmutató olyan névmási jelző, amely a fogalom nevét vagy a fogalom minden tagjára utalja valami viszonylag kiemelkedő közös tulajdonság kidomborítására, — vagy a fogalom nevét a fogalomnak egyik tagjára, egy meghatározott képzetre vonatkoztatja.*

II. A MAGYAR HATÁROZOTT NÉVMUTATÓ TÖRTÉNETE.

Nyelvünkben a határozott artikulus mai alakja mássalhangzón kezdődő szó előtt *a*, magánhangzón kezdődő előtt *az*; nyelvjárásokban *ez*, *e* is előfordul (Répce-vidék, Nyr. 20:364: »Há vezetéd *e tin*ót?« — Moldvai csángó, Nyr. 9:452: »Menjenek fel *e hedre*« ... »*Ez egerek* futnak előlik«, de: »*A magyar ember* félment *e németre*«. — Szlavóniai nyelvjárás, Nyr. 5:61: »*Ez e Sándor* akkor lett, mikor 30 esztendőös vótám.«). Az irodalmi és a népnyelv egyaránt a távolabbra mutató főnévi névmásból (*az*) alkotta meg a névmutatót; a népnyelvi *ez*, *e* a hangrendi illeszkedés eredménye, bár természetes, hogy az *ez* névmás is befolyást gyakorolt megalakulására. A moldvai csángóknál Munkácsi csak egy példát talált (*E mósrujnak* ed dorob időtül elhibázott *e feje*), amelyben magashangú artikulus áll a mélyhangú szó előtt. Szlavóniában pedig valószínűleg az artikulust megelőző *ez*-hez illeszkedett a mélyhangú alak. Szarvas Gábor értesülése szerint egyébként is ritkán fordul elő. Csak a Répce vidékén használják sűrűen a magashangú alakot. (Jákon ezt is hallani: *e ides apám*.)

Legrégibb nyelvemlékünkben, a Halotti Beszédben, melynek tömörségét Kazinczy annyira magasztalja, mindössze négyszer fordul elő a névmutató, holott a mai használat szerint még 15 helyen ki kellene és 5—6 helyen ki lehetne tenni. Az illető rész így hangzik:

»... héon tilotáva út egy fá gyimölcsétül; gye mondáva neki, mérött nöm énnéek: Isá ki napon émdöl *az gyimölcsétül*, hálálnak hálálálal halsz. Hadlává holtát terömtöe Istentül, gye feledévé. Engedé ördöng intetvinek és évék *az tilvott gyimölcsétül* és *az gyimölcsben* hálálot évék. És *az gyimölcsnek* oly keserűv valá vizé, hogy torkát mégészakasztja valá.«

Használatában nagyfokú önkényességet látunk, mert míg a *gyimölcs* szót különféle ragos alakjaiban megelőzi a névmutató,

addig más szónál, amely épen olyan viszonyt jelöl, elmarad. A fejlődés legelső stádiumában van itt még artikusunk s bizony majdnem annyi argumentumot lehetne felhozni névmutató, mint mutató névmás volta mellett. Zolnai (Nyelvelmékeink 66.) azt mondja, hogy a HB. *öz*-ja inkább mutató névmás, mint névmutató, mert mai használatú mutató névmással lehet helyettesíteni; tehát Zolnai azt tartja, hogy nincs kivetni való ebben a mondatban: »amely napon eszel *abból* a gyümölcsből, halálnak halálával halsz... évék *abból a* tiltott gyümölcstől és *abban a* gyümölcsben halált évék. És *annak a* gyümölcsnek oly keserűv vala íze«..

Az nagyon valószínű, hogy az első esetben (>az gyümölcs-től<) mutató névmással van dolgunk, mert az előző mondatban az *egy* számnévvvel egyedesítve van a gyümölcs fogalma s így ez az erős egyedesítés nem maradhat el akkor sem, amikor a gyümölcs legkiemelkedőbb tulajdonságáról van szó — arról t. i. hogy az embernek nem szabad belőle ennie —, de nem tudunk okot arra, hogy ez az erős egyedesítés azután is megmaradjon, amikor már felesleges. Ha ugyanis a gyümölcs fogalma először az *egy* számnévvvel, azután a mutató névmással meg van már határozva, az újabb erős egyedesítés teljesen felesleges. Az az utóbbi három eset tehát valószínűleg névmutatós kifejezés.¹

Az olyan argumentálás, hogy *az* alakú mutató névmásunk csak főnévi van, amelynek ragozottnak kellene lenni, nem állja meg a helyét, mert sok jel arra mutat, hogy *a ragozatlan mutató névmás az eredetibb*. Senki sem fogja kétségbevonni, hogy e példákban: es mene *az herre holot* vala frater Bernald (Nytr. 7:4); Herceg akkor *az földén* (= ott) lengyel vala (Pann. megv. 37.); *Az szót* mondá az kevetnek (utána idézet; uo. 77.); Túlek maradt nekünk *az szokásonk*, — Hogy, ha mikoron árút mi szakasztonk... (Uo. 93.) — az *az* csakis mutató névmás lehet és még sincsen ragja. A HB. is csak ragtalan alakban használja a mutató névmást (ez vermöt, ez munkás világbelé, ez lélekért, ez napon stb.). Valószínű, hogy csak az artikus meghonosodása után jó későn volt szükség a főnévi [és a melléknévi mutató névmás megkülönböztetésére. A Bécsi kódexben láttam először ily példát: Betölte mend a' földet *ez az alom* (Nytr. 1:71).

Ha azonban akár mutató névmásnak, akár névmutatónak tartjuk is, — az imént elmondottak után a különbség ugyis csak a szó hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltán fordul meg, — az az egy bizonyos; hogy magánhangzón és mássalhangzón kezdődő

szók előtt egyaránt eredetibb az alakjában hangzott. A *z* elmaradása jóval későbbi dolog; ezt többek közt igazolja az a körülmény is, hogy a Corpus grammaticorum legtöbb nyelvtana bajlódik a *z* asszimilációjával (*ab barát, ah harang, ac Cristus, ak kalán, am mester* stb.).

Időrendben a HB. után legrégebb nyelvemlékünk a Gyulafehérvári glosszák. Egész szövegében csak egyszer fordul elő a névmutató (*Oz kereztt fan figeu kepeben*). Szaggatottsága miatt nem tekinthető olyan szövegnek, amelyben az artikus szabályszerű alkalmazását vagy nem-használását megállapíthatnók.

A Königsbergi Töredék első részében szintén csak egyszer van névmutató kifejezés (»Ez az isten, mint őt észmérjük«), holott a mai használat szerint 6-szor tennők ki. A KT. utóbb felfedezett részeiben egyetlen egyszer sem találkozunk a határozott névmutatóval. Ma körülbelül 15—16 helyen használnók ugyanazon szövegben.

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy három legrégebb nyelvemlékünkben a határozott artikus nagyon ritkán fordul elő. Nehezen honosodott meg nálunk. A német hatásnak fokozott erőre volt szüksége, hogy e sajátsgot nyelvünk a maga teljességében felvegye. Vagy tán Mátyás alatt az olasz hatás is segítségére sietett? Az bizonyos, hogy a XV. század első feléből való Ehrenfeld-kódex, amely azonban jóval régibb eredetinek másolata és sok régiességet őrzött meg nyelvében, sokkal takarékosabban bánik a névmutatóval, mint az ugyane századból való Bécsi kódex. Mig az Ehrenfeld-kódexben sűrűn fordul elő a *puszta alany* névmutató nélkül (mikeppen *barat* barátyanak Nytr. 7:1*; mikoron *angyal* vele mene 6. mert *harag* megh bant elmet 8. es ewtett *hideg* kemenen gewtriuala 14. azert mongya *apostol* 15. stb.) és körülbelül egyforma arányban váltakozik a névmutatóssal (De az *hews* felele Nytr. 7:7. az *angyal* ez mondot fratertol eltere 9. de az *Byro* mykoron ew nagy regulayanac alatyat meg oluastauolna 11. mert az *baratok* Bodog Ferencznek halala vtan 12. es az *kaputarto* yew haraguan 15.), addig a Bécsi kódexben a névmutató nélküli *puszta alany* ritkán fordul elő (Tégen *vr* irgalmassagot tvueletek Nytr. 1:1. parančola kedeg *kiral* 69. *fiu* tizteli ő atfat 190.). Annál gyakoribb azonban a névmutató

* Alább is mindenütt a Nyelvemléktár lapjait jelezzük a példa után kitett számmal.

(midõn *a birac* feiedelmkedneç vala Nytr. 1:1. Es mõndanakuala *a' nembërieç* 2. igen keserõsëggel tõltõt be engemet *a' mendenhato* 2. mëgfordola Bëtlehembe midõn *az arpac* elõzer arattatnakuala 2. Tõrtënëç kedeg hoç *a zanto föld* vrat valuala 2. miglen *az arpa* es *a buza* a çvrõcbe vettetenec 4. egbe çvilekezenec *a' bölçec* 77. Azert mëgfordola *a' nep* sietelmel 97.).

A Bécsi kódexben egészen rendes a jelzõs alany mellett álló névmutató, az Ehrenfeld-kódex itt is takarékosabb és gyakran akadunk benne ilyen példákra: Es *ysteny felelet* megmonduan melyet vallotuala zent fferenc Nytr. 7:5. mykeppen *zent lelek* eleue profetizalo zayauual meg monda 9. Es *bodog lelec* . . . mene . . . cristusnak gyezeretyre 13. bár névmutatóval is előfordul: Es mikeppen *az scent appastalak* voltak mend ez vilagnak czudalotosok 7:1. ugy hogy *az mondot feleles* mendenestewlfoguan uala ew ellene 8. Tehat *amondot Byro* frater Bernaldot vyue hazaba 11.

A pusztá tárgyat mindegyik névmutatóval szokta használni.

E. k.: es *az mysset* meghaluan 3. meg nyta *az aytott* 8. meg nyttuan *az kapput* 8. *az lakast* melyet en tartottam ty es azzont tarczatok 12. prophetalna es yelentene nem czak *az yewuendewtt* 14. hogy *az ewdewt* ystennec gyczerettire kewlczwk 16. — *B. k.*: es *a földet* kiben zõlettel 3. *a göyõt* senki mëgné poreha 3. Ha akarod birnod *a mezõt* 5. hanemha megmondangatoc ennekem *az almat* 69. Ez utan latam *a kost* 86. Es *a' germeket* vettec a bordelba es *a' leant* el attac boron hoç innanac 120. —

A jelzõs tárgynál is rendszerint ki van téve a névmutató: *E. k.*: es *az neky hagyot betegegh* tekelletest meg vygastat Nytr. 7:7. *B. k.*: kéré hoç *az elmaradando gabona földet* zédnémég 3. — ritkábban fordul elő a jelzõs tárgy névmutató nélkül, pl. *E. k.*: *Es megmodot bezedeket* yol értuen 3.

Érdekes azonban két kódexünk között a különbség a birtokos jelzõ tekintetében. Az Ehrenfeld-kódex leggyakrabban névmutató nélkül, a Bécsi kódex névmutatóval használja.

E. k.: hogy *apostoloknak* ideyulfuguan wylag nem vallott oly czudah embereket 1. Czwdaluan *ysteny nagy sagnak* magasagat 2. 3. meg esmerne *madaraknak halaknak* es *lelkeseknek embernek fanak* es *gewkereknec* es *vyzeknek* yozagyat 14. — ritkábban névmutatóval: melykorõn volna *az zerzetnek* vikaryusa 8. vetne által *az tonak* nemyemew zygetebe 13. — *B. k.* rendesen: mëlleket *az aratonac* kezey elhagandnac 2. egbe iduenek *az ozlopnac* megscentelesere 73. Ithrlm fiait el attatoc *a' görögõc* fainac 120. — ritkábban: Ha akarod

birnod a mezőt *rokonsagnac* törüénéuel 5. a birac es *kiralnac* hatalmasi űgekezie uala 77.

Határozónál mindkét kódexünk sűrűn használja a névmutatót:

E. k.: zent ferenc *akamoraba* (a kamrába) hogy mene 2. mykoron mene *az vton* 5. yewue *az kappura* 7. mykoron le haytotta-uolna magát *az agyban* 12. hordoya elky fordola *az zygetbelewl* 13. allat mynkett *az hauon* 15. menjetek *az hospitalba* 15. — *B. k.*: lön ehség *a földön* 1. Es monda *az aratoknac* 2. iöttel *annéphöz* 3. marčad te falatodat *az ecébe* 3. E vala kedeg zokas *a régieknel* 5. — Mindamellett az Ehrenfeld-kódexben sokkal gyakrabban találunk névmutató nélküli határozót, mint a Bécsiben. *E. k.*: es *menbe* felemelet arczaua 2. arwldel mendenedett kyket vallaz es agyad *zege-neknec* 3. nemelynappon aluala zent fferenc *erdeuwen* vymadkozuan 7. megteruen *erdeuwewl* 8. hogy *emberektel* ynka meg mewuettetnek 10. — *B. k.*: Es felelenec *kiralnac* a *caldeosoc* 69. a nag isten megmutat'ta *kiralnac* 72.

A birtokos személyraggal ellátott szók mellett az Ehrenfeld-kódex jóformán sohasem használ névmutatót, a Bécsi kódexben itt-ott előfordul névmutatóval is.

E. k.: *My uronknac* iesos cristusnac gyczeretyre es gyczewsegere 1. tudni melt azért hog *mi atyank* bodog fferench 1. hyua hogy az euel *ew hazaban* nywgonnak 2. *te bezzedythez* mendenestewlfoguan semmyt nem hayla 5. nywmosal *en torkomra* 6. kere *ew hordoyat* 13. — *B. k.*: ő hiuattatic Elimelehnec es ő *felesége* Noeminec 1. menñetéc *tű anatoknac* hazaba 1. ime *te rokonod* megfordolt ő *népéhez* 2. a te *népéd en nepem* es *te istened en isteném* 2. — A Bécsi kódexben ritkábban artikulussal is előfordul: *a te népéd en nepem* 2. kiből es *az en germékim* iznac 3. bizon a' *tű istentec* isteneknek istene 72.

A tulajdonnevek rendszeren névmutató nélkül állnak, kivételesen azonban névmutatóval is.

E. k.: De *az gyles* mykoron volna az zerzetnek vikaryusa 8. — *B. k.*: Ez *a Noemi* 2. — A jelzős tulajdonnév néha névmutató nélkül áll. *E. k.*: Mert mikepen *aldott cristus* 1. auagy mikent *tisztasagos Siluester* 1. yhlette neked *vr iesus cristus* 11. — Az isten szó előfordul névmutatóval és anélkül. *E. k.*: Es hyua vala *ystent* hog mellett *ew* nem tehetuala hogy *az ysten* megtekellene 3.

Az értelmező is előfordul mind a két kódexben névmutató nélkül.

E. k.: es entewlem zegentewl *ew zolgayatol* 12. — *B. k.*: meltolial engemet *zarandoc nembériet* esmernéd 3.

A Bécsi kódexnek egyik sajátja az is, hogy ha több azonos mondatrész van valamely mondatban, mindegyik előtt kiteszi a határozott artikulust:

Es elerede ő es menden sereg *az* zekereckel es *a* louageckel es *a* lőuöckel 8. tahát egbe törettetenec *a'* vas *az* eré *a'* föld *az* ezüst es *az* arañ 71. — Csak a birtokos jelzónél marad el: hallac mend *a'* nep *a* trombitanac sipnac es hegedőnec es bozfaban alkotot igreé kessegnec es soltarnac dobnac . . . zozat'tat 73.

Legfeltűnőbb eltérések ezek szerint a két kódex között a következők:

1. Az Ehrenfeld-kódexben a határozott névmutató alakja majdnem mindig *az*, a Bécsi kódexben pedig magánhangzón kezdődő szó előtt *az*, mássalhangzón kezdődő előtt rendszerint *a*, *a'* vagy *a* + asszimilálódott *z*.

2. Birtokos jelző mellett az E. k. igen ritkán, a B. k. gyakran használ határozott névmutatót.

3. Személyragos névnél az E. k. jóformán sohasem alkalmazza az artikulust, a B. k. ellenben, — bár szintén ritkábban — szükségesnek tartja a pontosabb megjelölést.

4. Alany, tárgy, határozó az E. k.-ben mindig gyakrabban áll névmutató nélkül, mint a B. k.-ben.

Ha tehát ezen különbségeket figyelembe vesszük, joggal mondhatjuk, hogy *a* névmutató elterjedésének tulajdonképeni ideje a XV. század. Nem felvételének, hanem elterjedésének, meghonosulásának ideje ez a kor. Láttuk már fentebb, hogy a Halotti Beszéd idejében is megvolt bizonyos kezdetleges formában, a Gyulafehérvári Glosszáknak meg a Königsbergi Töredékben is előfordult, de tulajdonképeni megszilárdulása az Ehrenfeld-kódex eredetije, amely Horváth Cyrill szerint a XIV. sz. végéről vagy a XV. sz. elejéről való, és a Bécsi kódex közé esik, vagy helyesebben: e két különböző nyelvjárás nyelvén írt kódex világosan mutatja a névmutató gyors kifejlődését. Igaz ugyan, hogy a Bécsi kódexben még korántsem találjuk meg az artikulus mai használatát egész terjedelmében, de igenis minden olyan esetre találunk benne példát, amelyben a mai nyelv névmutatót használ. Jóval későbbi írásokban és könyvekben is találunk ilyen kifejezéseket: ő háza, apostolok ideje stb., de ezekkel párhuzamosan — utóbb rendszeren — előfordul: az ő háza, az apostolok ideje is. Szóval a példa megvolt, az analógiás hatás azután egy-kettőre elterjesztette az egész nyelvben, amint el is terjesztette.

Barna Ferdinánd azt mondja (Nyr. 2:536), hogy a névmutatónak három század óta megállapodott használata van. Eszerint Pázmány Péter nyelvében az artikus majdnem ugyanolyan használatú, mint a mai nyelvben.* Mi ezt az időt szintén elfogadjuk azzal a megjegyzéssel, hogy a tulajdonképeni fejlődés, a nyelvben való meghonosulás már ötödfél századdal ezelőtt megtörtént, de még másfél század kellett, amíg egynemely téren a visszafejlődés végbement. A legelső magyar nyomtatott könyvben (1533), Komjáthi Szent Pál leveleinek fordításában, ugyanis nemcsak a mai teljes használatot találjuk meg, hanem sok tekintetben még kiterjedtebbet is. Komjáthi tudnillik azonkívül, hogy a mai nyelvérzéknek megfelelően majd mindenütt kiteszi a névmutatót, még a tulajdonnevek, különösen az idegen személynevek mellett is sűrűn használja (oly mértékben, amint ma egy nyelvjárásunkban sem találjuk meg):

Az zenth Paal leueley magyar nyeluen (cím). Az nagysaagos groff Katalyn azonnak az nehay nagysagos Pereny Gabriel hazas Taarsanak az Comyathy Benedek hywseeges zolgalathyat . . mongya 4. az Origenes doktornak mondasa 17. lattatyk vala az Abraham maradekynak 20. Az Moyses tŵrwenyenek kethfele rezeth yria 32. Ezayas profeta penyg kyalth az Izrael nyprwl 79. Es a David profeta mondy 85. kŵzŵnnyetek a Tryphenamoth 105. kŵzŵnnyetek a Mariath 105. kŵzŵnnyetek az Andronykomoth . . . az Amplyath. . . az Appellat . . . az Erodyonesth 105. kŵzŵn tykteketh az Erastus 107. stb. Christusnak mind a két nevét — egyenkint és összesen — rendszerint névmutatóval írja: az Christus Jesusnak Euangelioma serynth igazgathuan 7. — A birtokos jelző mellett (az vristennek segeczegebewl 7), a személyragos szónál (az en kerestyen atyamfyayual akarnam kŵzleny 5), az értelmezőnél (Egyetlen egy ydes fiat, az nemes erkewlczw Pereny Janosth tanoytanam) következetesen használja Komjáthi a névmutatót, holott a Bécsi kódex még ingadozást mutat ugyanezen esetekben.

Az első magyar nyomtatott könyv tehát egyszersmind névmutatónk fejlődésének záróköve. Ami ezután történt rajta, mondhatnók külső módosulás csupán s a mai napig tart. Értjük a névmutató alakját. Legrégibb nyelvemlékeinkben, — miként a mutató névmás is, amelyből fejlődött — állandóan az alakú. Az Ehrenfeld-kódexben már itt-ott akad egy példa (zent ferenc akamorába hogy mene 73.), amelyben mássalhangzón kezdődő szó előtt a alakja van, a Bécsi kódexben sűrűn találkozunk a z hasonulásá-

* Csak néha fordul elő Pázmánynál *az ember helyett ember*.

val, Komjáthínál hasonlóképen, de a hasonulatlan alak is előfordul, s mind a mai napig vannak nyelvjárások, amelyek *az*-t is mondanak mássalhangzón kezdődő szó előtt.

A névmutató teljes kifejlődésével természetesen önként létrejött a mutató névmás és a névmutató között levő alaki és értelmi különbség. Sylvester (1541) így határozza meg e különbséget*: »Articulus est in nostro sermone *az*, omnium generum et numerorum, *quae inflecti nescit*; nam *quae inflectitur, pronomen est*; minima quidem illa, sed *quae magnam orationi addat tum maiestatem, tum splendorem, si quis illa recte vtatur.*« — Sylvester egyébként arról is szól,** hogy a névmutató *z*-jét ki kell-e írni mássalhangzón kezdődő szó előtt és szabad-e hasonult alakjában használni.

»Devaius noster literis prodidit huius articuli extremam literam *z* ad omnes eam sequentes literas immutari debere, non secus ac apud latinos vsu venire solet in praepositione *ad* cum in compositionem venit: ab barat, ah harang, ac Cristus, ak kalan, al lo, am mester, an nemzet, ap pap, ar remete, as sereg, at tengher, au uarga etc. his enim, et similibus vtitur exemplis. Cuius ratio, quamvis amici, mihi haud probatur. Primum, quod etsi *vulgus imperitum ad hunc loquatur modum*, non continuo tamen illius errori patrocinandum est, quin potius remedium illi quaerendum. Deinde, quod particulae *ab, ac, ad, af* etc. in nostro sermone omni prorsum carent significatione praesertim extra compositionem . . . Postremo, quod in omni fere lingua est quaedam in pronunciando varietas, ratio tamen orthographiae apud omnes certa est (*ἄγγελος: angelos*) . . . Horum exemplo et apud nos, etsi sunt, qui pronuncient ab barat, af farkas, ap pap, ad diak etc. *articuli tamen extrema litera perpetuo scribenda est per z*, non alias consonantes, vt ratio Orthographiae constet apud nos aequae ac apud caeteros nationes.«

Szenci Molnár Albert (1610) kétféle névmutatót ismer nyelvünkben:*** »Articuli Ungarici sunt duo: *az, ez*. In demonstratione rerum distinctarum *ez* voci propinquiore, *az* remotiori additur«. Alig gondolnók, hogy Szenci Molnár a nép nyelvében élő *ez*, *e* alakot értené a második névmutatón. Valószínűleg a régebbi nyelvben nagyon sűrűn használt közelebbre mutató melléknévi névmást számította az artikulushoz. Ugyanebben a hibában látszik leledzeni Tótfalusi Kis Miklós (1684) is: † »Particula *a'* vel *e'*

* Grammatica Hungaro-Latina (1541), Corpus gramm. hung. 27.

** Corp. gramm. hung. vet. 28:

*** Corp. gramm. hung. vet. 126.

† Ratiocinatio de orthographia, Corp. gramm. hung. vet. 626.

sequentibus iisdem consonis apparet sequentem consonam duplicare, ut: *a' tál* quasi *attál*; *e' tél* qu. *ettél*; *e' bitang* qu. *ebbitang*; *a' róka* etc.«

Szenci így határozza meg a névmutatót: »Articulus est particula demonstrationis vel nota emphaticae (nyomatékos) significationis, qualis est apud hebraeos הַ הֵ cum puncto chametz vocibus praefixa; ut חַיִּים Haisch, id est hic-vir«. Sylvester is a görögben s még inkább a németben meglevő artikulushoz hasonlítja a miénket. Komáromi Csipkés szintén idegen példákat említ: * »Particula az apud Hungaros idem valet, quod *the, an, a* apud Anglos; *de, het* apud belgas, *he* demonstrativum apud Hebraeos«.

A Corpus grammaticorum hung. vet.-ban két grammatikus, t. i. Szenci és Pereszlényi (1682) állít fel a névmutató használatára szabályokat. Amaz 9, ez 11 esetet említ. Itt-ott veszedelmesen hasonlítanak egymáshoz (pl. Sz. VI. pontja és P. VII.), egy dologban azonban lényegesen eltérnek. Szenci VII. pontja tudnillik így hangzik: »Ante nomina propria et in locutionibus proverbialibus articuli *interdum* ** omittuntur, ut: Pál plántált, Apollo ótözött«. Pereszlényinek ugyanerre vonatkozó szabálya (I.) ezt mondja: »Ante nomina propria articuli *fere* (= többnyire) omittuntur; láttadé Pétert, vidistine Petrum? Sed si cum aliqua emphasi proferantur, articulum admittunt«. Világos itt az ellenmondás. Szenci szerint *néha marad el* a névmutató a tulajdonnevek mellől, tehát rendesen ott szokott lenni, Pereszlényi ellenben azt tartja, hogy *néha nem marad el*, vagyis bizonyos esetekben helye van a névmutatónak a tulajdonnév mellett is, akkor, amikor nyomaték (emphasis) van a szón. Leszámítva természetesen a leszámítandókat, — így azt, hogy Szenci inkább a folyó-, hegy- és tájneveket érthette a tulajdonneveken, míg Pereszlényi inkább az ország-, város- és személynévekre gondolhatott, ugyanígy azt is, hogy más-más nyelvjárás nyelvét beszélték, —

* Corp. gramm. hung. vet. 346.

** Úgy is értelmezhetné valaki Szencinek ezt az állítását, hogy: Ante nomina propria articuli omittuntur, et in locutionibus proverbialibus *interdum*, szóval, hogy Szenci véleménye szerint: a tulajdonneveknél *nem* áll artikulusz, a közmondásokban pedig *néha* elmarad. Nem hisszük, hogy ez valószínű volna, mert 1. az *interdum* az alany és az állítmány között áll, tehát világosan az egész mondatra vonatkozik; 2. a különben olyan pontos Szenciről ilyen magyarázattal feltennők, hogy a rendkívüli sok kivételt (folyó-, hegy-, táj-, sok helyen keresztneveknél) egyszerűen mellőzi.

mégis felmerül a kérdés, nem azzal a jelenséggel van-e dolgunk, amelyet Komjáthi fordításánál hangsúlyoztunk, hogy t. i. megszilárdulása után a névmutató gyakran fordult elő személynevek mellett? Azt hihetnők, hogy Szenci azért tartotta szabályosnak a tulajdonnév mellett álló névmutatót, mert a folyó-, hegy- és tájneveken kívül a személynevek mellett is sűrűn használták az ő idejében; Pereszlényi korában pedig ez a használat már visszafejlődött, vagy legalább szűkebb határok közé szorult.

Igazolja némileg e véleményünket Pázmány, aki — bár ritkábban — névmutatót tesz olyan személynevek mellé, amelyek ma névmutató nélkül állanak:

látván az *Salamon* épületit 20.* az *Sz. Pál* mondásaként 24. az *Lactantius* mondása szerint 33. noha az *Ptolomaeus* tetezése szerint 35. *Sz. Ágoston* ugyanezen dolognak bizonyosságára hozza elő az *Áron* vesszőjének gyökér és nedvesség nélkül hertelen virágzását, 57. az *Bálám* számára okossan és emberi nyelven szólla uo. az nap megállott az *Jósue* parancsolatlyára uo. méltó azért átokra az *Plinius* okoskodása 64. az *Christus* tanítványának 72. az *Porfyrius* irásiból 73. az *Apollo* szavából uo. stb.

E példákból nyilvánvaló, hogy a személynevek mellett Pázmány nagyobb szabadsággal használta a névmutatót, mint ahogyan a mai irodalmi nyelv, de ha Komjáthival összehasonlítjuk, mégis azt találjuk, hogy már Pázmány idejében sokat fejlődött vissza e téren az artikus használata. Ő tudillik személynevek mellett rendszerint csak akkor használ névmutatót, amikor az illető személynév birtokos jelző; egyébként — például ha alany — nincs kitéve az artikus: Ez okon mondgya *Sz. Pál* 18 így okoskodik *Eusebius* doctor uo. ilyen bizonyóságot támaszt *Nazianzénus* 19. az mint *Sz. Ágoston* írja 24. ugyanezent írja *Cassiodorus* 29. — Komjáthi ellenben rendszeren, sőt következetesen kiteszi a személynevek mellett a névmutatót. Már most Szenci Molnár Albert nyelvtana 1610-ben jelent meg, ő maga pedig 1574-ben született, tehát abban az időben élt, amikor a visszafejlődés történt. Csakhogy ez a regresszió nem ment olyan gyorsan, mint hinnők. Zrinyi éposza például 1651-ben jelent meg, tehát majdnem egy fél századdal Szenci és Pázmány művei után és mégis sűrűn használja a névmutatós személyneveket: kiált a *Szulimán* I. 47. Egyik az *Olindus* I. 81. Így ég a *Kumilla* szerelem mérgétől XII. 23. — Ha tehát látjuk azt, hogy Szenci

* Kalauz, Bellaágh Aladár iskolai kiadása.

előtt, sőt még utána is jó ideig a személyneveket is mondták artikulussal, miért ne tehetné volna ő a sok kivételt szabállyá, s ami ma szabály, kivételle? Hiszen a folyó-, a hegy-, a tájnevek ma is mind névmutatóval állanak, s ha még a személynevek nagy részét is hozzájuk számítjuk, bizony a névmutatós tulajdonnevek jutnak többségre!

Pereszlényi idejében (1682) már más viszonyok voltak. Egyre ritkábban használják személynév mellett az artikulust, tehát a kivételek száma egyre apad, s azért a szabálynak úgy kellett alakulnia, hogy a névmutatós személynevek legyenek a kivételesek s a névmutató nélküliek a szabályosak.

A Corpus grammaticorum többi nyelvtana, azután Meliboeus* és Adámi (1763) német nyelvű grammatikája, Sajnovics (1770), Kalmár Prodromusa (1770) semmi különösebbet nem mond a névmutatóra vonatkozólag, legfeljebb az utóbbi egy vaskos hibát ejt**: »Articulus *a* ... determinat rem ad modum definitorum: der die das, the, il la lo, le la, ac ad modum slavonici: *ten ta to*. Holott tudvalevő, hogy pl. a tótban *ten boh* nem annyit tesz, mint »az isten«, hanem »ez az isten«, tehát a *ten* mutató névmás és nem olyan névmutató, mint a német *der die das*, az angol *the* stb.

Rendkívül széles alapon foglalkozik azonban a névmutatóval Gyarmathi Sámuel (1794). Elsőbben elkereszteli az artikulust nemzőszónak, azután sajtóságos logikával így folytatja (110 l.): »Elé számlállyuk hát mind azokat az okokat meljeből eléggé meg-mutatódní képzeljük azt, hogy ezek a' szótskák *az, a', ez, e'*, sem magánoson, sem kettőztetve *nem neveztetethnek nemző szóknak*«. Alább azután 18 keményen kicirkalmazott pontban tisztára agyonüti a nemzőszót. Bebizonyítja, hogy a magyarban nem lehet nemzőszó, mert *nem* nincsen. Csakhogy elég ravaszul a nemzőszó után zárójelben mindig odateszi az articulust. Önkényesen válogatott példákon bebizonyítani igyekszik Gyarmathi, hogy az artikulus »helyesebben neveztetethetik mutató névmásnak« (112). Van azonban egy figyelmet érdemlő, ravaszkodó okoskodása a tulajdonnevek mellett álló artikulusra vonatkozólag is***:

* Gyarmathi (Bev. XXIII.) Meliboeus nyelvtanának első kiadását 1740 tájára teszi, pedig 1729-ben jelent meg; a második kiadás 1754-ben, a hatodik 1779-ben.

** 432. l.

*** Okoskodva tanító magy. nyelvmester 116.

»Tudom én azt jól, hogy Magyar Országban az, égy igen meg-rögzött hibás szokás, hogy a' vezeték (sőt a tulajdon)nevek elejében is oda szokták tenni: *az Ónádi, a' Péter 's a' t.* De hogy ez igen tetemes hiba, és hogy magyarul é'pen nem tud az, a' ki úgy beszél, így bizonyítom-meg; Képzelnék hogy egy Fő-Vezér elejében égyyszer'smind, béjelenteti magát két város Követje: egyik *Komáromból*, kinek neve *Kolosvári Pál*, másik *Kolosvárról*, kinek neve: *Tót János*, ki-lépik a' Vezér udvarló Palotájába, és akarván leg-előbb-is beszélni a' *Kolo'svári* Követtel, azt kérdi: *Mellyik a' Kolo'svári?* Ezt halván *Kolo'svári Pál*, elé-ugrik, 's azt feleli: *Én vagyok.* Beszél velle a' Vezér, 's látja hogy semmit se tud mondani *Kolo'svárról*, tsudálkozik, és értetlenség származik a' hibából, nem kell vala hát a' *Komáromi* Követnek elő állani, hogy ő volna a' *Kolo'svári*, holott ő vala a' *Komáromi* Követ. Ugyanis ha a' Vezér ötet nevin akarta volna szállítani, így kérdete volna: *Hol van Kolo'svári?* Mint hogy pedig még a' neveket nem tudta, nem beszélvén többször velek, igen heljesen kérdete így, a' hazájáról nevezve: *Hol van a' Kolosvári?* *az az: Követ?* . . . ha azt mondanók *Hol van a' Szabó:* már azon mindjárt égy nadrág tsináló *Szabót* kellene érteni. Azonban méltó azt itt meg-említeni, hogy ez az egész a' Német nyelvből ragadott a' Magyar Országra. *Wo ist der Bátor?* *Wo ist der Szabó 's a' t.* Hányják-el hát mint haszontalan hibás ragadományt.«

Ezek az önkényesen választott és tetszetős példák természetesen a legkevésbbé sem magyarázzák meg azt, hogy miért nem szabadna a magyarban névmutatós személyneveket használni, annyit azonban mégis bizonyítanak, hogy Gyarmathi idejében is sűrűn használta a népnyelv a személynevek mellett az artikulust. — Ez a kérdés egyébként mai napig sincs eldöntve. Alább a névmutató használatánál bővebben foglalkozunk vele.

Révainak 1806-ban megjelent grammatikájában semmi különöset sem találunk az artikulusra vonatkozólag, legfeljebb kiemeli, hogy a német és egyéb nyelvektől eltérőleg a magyarban a névmutató gyakran együtt áll a mutató névmással: »*Amice conuenit in nostra lingua hic articulus cum demonstratiuis, sibi prae-missis; ez az élet, ista vita; az az ember, ille homo*« (297).

Az azóta megjelent nyelvtanok sem tüntetnek fel semmi változást az artikulus használatában vagy alakjában. Mind mai napig majdnem teljesen ugyanazon szabályok szerint használjuk, mint 300 évvel ezelőtt pl. Pázmány korában. Alakjára vonatkozólag megjegyezhetjük, hogy egyik-másik írónk mindenkor *aznak* írja*,

* Pázm.: szépen tanítták *az* fiakat *az* golyák példájával 33. *az* holdnak fogyása 37. *az* szent doctor uo. *az* csillagoknál uo. formálá *az* sárt 43. *az* próféták írásból 47. stb.

de ha emlékezünk Sylvester szabályára (*articuli tamen extrema litera perpetuo scribenda est per z*), joggal feltehetjük, hogy — bár valószínűleg egyes esetekben *z*-vel is ejtették — általában csak írásbeli sajtáság volt s a *z* helyett asszimilálódott mássalhangzót ejtettek.

Azonban sem a hasonulásnak, sem az *az*-os írásmódnak nyomát sem találjuk már Mikesnél.* Jó hosszú ideig, a XIX. század közepéig, *a'* alakja van ezután a mássalhangzón kezdődő szó előtt álló névmutatónak. Ma a teljesen megállapodott szabály az, hogy magánhangzón kezdődő szó előtt *az*, mássalhangzón kezdődő előtt *a* áll. Mind a kettő hangsúlytalan. Hangsúlyos csak akkor lehet a névmutató, amikor az összesség nevének egyede-sítését, — amit a mutató névmás el nem végezhet — különös nyomatékkal erősítjük, pl. »Hasonló módon bármely más hivatásban is meg lehetne tenni ezt a megkülönböztetést s beszélni lehetne például a tisztességes orvosokról, a tisztességes sajtóról, a tisztességes közigazgatásról stb.« (Esti Ujság, IX. 117. vc.)**

Fejtegetéseink alapján már most a névmutató történetét a következő korszakokra lehetne felosztani:

I. *Felvételétől a Halotti Beszédig* (XIII. sz. 3. évtől.). Hogy mikor történt ez a felvétel, azt biztosan meg nem állapíthatjuk, hanem valószínű, hogy nem nagyon sokkal előbb a HB. koránál.

II. *A Halotti Beszédétől a Königsbergi Töredékgig* (XIV. sz. 2. fele). Ezen idő alatt a névmutató megmarad azon szűk korlátok között, amelyek közt a HB. korában volt.

III. *A Königsbergi Töredéktől az Ehrenfeld-kódexig* (az eredetijét értjük, amely legkésőbb a XV. sz. első éveiből való, s amelynek nyelvi sajátságait nagyrészt megőrizte a másolat). Ez a kor a fejlődés kora, mert az Ehrenfeld-kódexben már sűrűn fordul elő.

IV *Az Ehrenfeld-kódextől a Bécsi kódexig**** (XV. század).

* Hogy azonban asszimilálódott alakjában a nyelv később is használta, mutatja Fogarasi nyelvtana (124. l.): »a' király vagy a király (közönségesen így mondatik ki akkirály)«.

** A Nyr. szerkesztője közli velem azt az érdekes népnyelvi megfigyelést, hogy a dunántúli nép (Veszprémben, Somogyban) hangsúlyozni szokta a névmutatót az ilyenféle felsorolásban: *A fődem szántatlan, a szőlóm kapálatlan, a krumplim szedetlen.*

*** Valószínű, hogy az Ehrenfeld-kódex — már mint amelyik ránk maradt, — majdnem egyidős a Bécsi kódexszel, de bebizonyítottak kell vennünk, hogy, ha csekély idő van is kettőjük között, az Ehrenfeld-kódex sokkal régebb eredeti után készült másolat s így a névmutatónak minden-estre régiebb használatát tüntetheti fel.

A Bécsi kódexben már minden olyan esetre van példa, amelyben ma névmutatót használnánk.

V. A Bécsi kódextól a Komjáthi-féle fordításig (1533). A fejlődés betetőzése, sőt a mai használaton való túlsapása.

VI. Komjáthitól Pázmányig (1613). A visszafejlődés kora. Különösen a tulajdonnevek mellett használt artikulus megritkulásának ideje ez a kor.

Pázmánytól a mi korunkig nagyon kevesett változott az artikulus használata. Megtörtént ugyan, hogy a népnyelv — és az irodalmi is — egyes rendkívüli esetekben (pl. határozószóknál: még *a tegnap* megmondtam; annak ünnepe *a tegnap*, A Nap II. 51. 1.) kezdte használni, amire régebben nem találunk példát, de ez oly elszigetelt jelenség, hogy bátran kimondhatjuk: *három évszázad óta megállapodott használata van a névmutatónak.*

III. A HATÁROZOTT NÉVMUTATÓ HASZNÁLATA.

Azon szabályok alapján, melyeket az artikus fogalmának tárgyalásánál állítottunk fel, azt mondhatjuk, hogy határozott névmutató két esetben áll a név mellett:

I. Amikor azt akarjuk kifejezni, hogy a fogalomnév a fogalom egy egyedét, egy részét, vagy egy fajtáját jelöli. Egyedestítés. Pl.: Parancsot *a császár* s ada engedelmet (Ar. T. Sz. 4:44); itt minden császár közül egyetlen egyről van szó és pedig ismeretes, határozott egyről, tudnillik a német császárról, aki megparancsolta, hogy Lajost úgy fogadják, mint nagy fejedelmet. Vagy ebben a példában: A mámor elszállt, *a festék* lement (Mad. E. T. XI.), *a festéken* csak azt az *egy* részt értjük, amely a leány képére volt kenve. Vagy ebben: elsápadt *a hatalom*, kiült — Ráncokba szedett homlokára a düh (Pet., Apost.), *a hatalom* szón csak azt az egyféle hatalmat értjük, amely ellen Petőfi apostola küzdött. Nézzük csak a fentebbi példákat névmutató nélkül: *császár* adott parancsot; a mámor után *festék* ment le; *hatalom* van a kezében. Mennyivel más itt a *császár*, *festék*, *hatalom* jelentése, mint az előző esetekben! Amott egyenes rámutatás van egy határozott egyedre vagy részre, itt a rámutatásnak nyoma sincs s csak általában valami még nem határozott, ismeretlen császárról, festékről, hatalomról van szó, míg az előbbieken csakis egy ismert császárról, festékről, hatalomról. Ilyen egyedestítő szerepe van, illetőleg lehet a névmutatónak:

a) Köz- és anyagnevek mellett:

1. *Ha az illető név alany*: Csikorgott a börtön zárában *a kulcs* (Pet. Apost.). Feljajdult *a rab* édes örömeiben (Uo.). Rejtsd el magad, herceg, kér *a királyné* (Kat. B. B. III. 6.). Nem süthet le *a nap* — *Ha felhő borítja* (Czucz. 1899. II. 95.). Fejébe ment-e már akkor *a sokféle ital*? (Jók. 57:94.). *A szurok* a testén mind el volt olvadva (Ar.-Gyul. Npk.-gy. 1:230.).

2. *Ha a név tárgy*: Vidd vissza a tollat, nem fogok elmenni (Ar. T. Sz. VI. 55.). Ezt az ércet itt vasnak nevezték (Mad. E. T. XII.). Ragyogása a napfényt megelőzi (Kisf. S., K. Sz. XIX. é.). Homlokodra teszem a fényes koronát (Pet. Ján. vit. XIII.). Nem érdemes, hogy a sarusziját megoldja (Kat. B. B. IV. 7.). Galiciát kisépérték — A szemetet kiöntötték (Ar.-Gyul. Npk.-gy. 1: 339.).

3. *Ha a név határozó*: Mélyen néz a kutba, s benne vizet kémel (Ar. T. I. 1.). Csúnya üvöltéssel az ajtóig jöttek (uo. VI. 19.). Puskaagglyal úgy ütötte főbe, — Hogy hosszában elbukott a fűbe (Pet. Szil. P.). Itt a vízbe dobta a lapátot. (Uo.)

4. *Ha a név értelmező*: Azután fordítá (a beszédet) apjára, anyjára, — Györgyre, a bátyjára (Ar. T. IV. 13.). Anikó, a huga, hamiskodik evvel (Ar. T. Sz. III. 32.). De nini a Pejká, a lovam (Uo. IX. 101.). József, a császár; Gábor, a diák; Bence, a szolga stb.

5. *Ha a név birtokos jelző**: De bizony Szilva Péter is látta most esztendeje a vár falán állani (Fáy, Besz. I. 131.). Mi a szívnek üressége — Melyet meg nem tölthetni (Kisf. S. K. Sz. XX. é.). Mihelyest a bor színét meglátom (Pet. Tom. M.-hoz). A föld hideg porával — Vegyülne tetemem (Pet. A leánykákhoz).

b) Elvont főnevek mellett. Az elvont főnév egyedesítése csakis olyan értelemben történhetik, hogy az illető elvont főnév jelentésének egyik fajtáját akarjuk az egésznek nevével jelölni: Csak én haljak meg, vagy miért is éljek, — Midőn látom, mi dőre a szabadság (Mad., E. T. V.). Itt a szabadság = a politikai szabadság, amelyet a görög nép élvezett s amellyel visszaélt. A szabadság általános fogalmát megszükitve csak egyfelé vonatkoztatjuk az egyedesítő névmutatóval.

Ugyanígy: S Piroksa, miatta a nagy indulatnak, — Ájulva hanyatlék ismét le, halottnak (Ar. T. Sz. VI. 86.). Úgy bolyonga Miklós, nyakán ült a búja (Ar. T. IV. 2.). Majd az édes álom pillangó képében — Elvetődött arra tarka köntösében. (Uo. IV. 4.). A számtalan félelemből — Az vala leggyötrelmesb (Kisf. K. Sz. 191. d.). Az én lelkem mélyen vagyok — A búban eltemetve. (Uo. 136. d.).

c) Tulajdonnevek mellett. Ezeknél a névmutató szerepe rendszerint csak egyedesítés (és nem általánosítás) lehet, mert hiszen a tulajdonnév magában is egyedet jelent, tehát a névmutató legfeljebb csak erősíti a névnek egy egyedre való tartozását. Két esetben van ezen szabály alól kivétel, amikor t. i. a tulajdonnév többes jellel vagy számnévi jelzővel van ellátva s

* Arról a kérdésről, hogy a névmutató a birtokos jelzőhöz vagy a birtokhoz tartozik-e (Nyr. 34: 31.), alább a tulajdonneveknél szólunk.

azt akarjuk kifejezni, hogy a tulajdonnév körébe tartozó minden egyesre vonatkozik a név; ekkor a névmutatónak általánosító szerepe van s mint ilyen alább a II. főszabálynál tárgyaljuk. Mint már említettük, a tulajdonnév mellett nem kellene az artikulusz, de mivel sok egyező tulajdonnév van, nyelvérzékünk a közneveknél követett eljárás szerint itt is úgy fogja fel a dolgot, hogy a név több egyenlő egyednek, egyénnek, személynek a neve, tehát a közös névnek névmutatóval való ellátása kifejezheti azt, hogy a név éppen csak egy egyedre tartozik. Névmutatóval áll:

1. *A folyók, patakok, tavak, tengerek, erdők, hegyek, városrészek, terek, utcák, fogadók, csárdák, csillagok, állatok neve; továbbá az intézetek, társulatok, könyvek, újságok, folyóiratok címe:**

Vágtatott a Tisza a rónán át (Pet. A Tisza). A Zagyva meszsze túl áradt partjain (Bajza, Elb. 1899. II. 89.). Buzáját az Alföld, a Balaton halát — Vadait a Bakony s gazdag Erdély földje — Aranyát ezüstjét magyarnak termette (Pet. Leh. vez.). Nyugati szélén a Mátrának (Bajza, Elb. II. 14.). Az Oktogon, a Városliget, a Czuczor-utca, a Kutyakaparó; a Mars. A Rigó sem volt az, aki tegnapi este (Ar. T. XI. 5.). Tudja már a Pejko, ha nem is tanítja (Ar. T. Sz. III. 9.). Az Akadémia; a Szent István-társulat; a Pallas-lewikon, az Ujság (a kolozsvári lap), a Magyar Nyelvőr.

Hogy miért használ nyelvünk ezen tulajdonnevek mellett következetesen névmutatót, és miért nem használ például — szintén következetesen — a városnevek mellett, annak bajos okát adni. Talán azért, mert itt a tulajdonnév nem egyéb jelzőnél (az Oktogon-tér, a Tisza folyó, a Kecskeméti-utca, a Holt-tenger, a Kutyakaparó-csárda, a Velencei tó, az Ujság napilap stb.), s így a jelzett főnév elmaradásakor szükség van a névmutató főnévesítő szerepére, vagy talán azért, mert ezek a tulajdonnevek nagyon gyakran fordulnak elő tulajdonság-jelzővel (a kiáradt Duna, a zordon Mátra, a zavargó Balaton, a tudományos Akadémia), s ekkor rendszerint ki van téve az artikulusz s így a megszokás folytán a puszta tulajdonnév is névmutatóval áll? Egységesen működő szabályra nem lehet ráakadni; ezt mutatja az a körülmény is, hogy a népnyelv a fentebbi tulajdonneveken kívül nagyon gyakran használja a névmutatót személynevek** mellett is. Sőt az irodalmi nyelv is:

* Szinnyei, Rendszeres magyar nyelvtan, 1894. 166. l.; Fogarasi csak »a természeti tárgyak tulajdonnevei« előtt használt névmutatót említi.

** L. cikkemet Nyr. 34:27. (Névmutatós személynevek).

Ezeket tudta a *Simplex* szépen (Jók. 57. 78.). Reggel bejött hozzá a *Pirka*. (Uo.) Jaj virágom! monda a *Babura Pirka*. (Uo.) Ez meg a *Jankónak* nem akart sehogy a fejébe menni. (Uo. 99.) Három királyok napján elébb megtették a polgármestert, vagy mint akkor nevezték, főrektort, annak helyébe a *Fürmendert*. (Uo. 211.) A szekér megállt a *Kalondai* háza előtt. (Uo. 212.) A *Mikhál* tudta már jól (U. o. 223.). S mikor a *Sára* asszony azt kérdezte tőle (Uo. 224.). Amire a *Bálint* azt mondta (Uo. 228.).

A Nyelvőrben legutóbb megjelent cikkek alapján azt mondhatjuk, hogy a személyneveknél akkor áll névmutató, ha a név említésénél az illető személlyel való érintkezésünk emlékei ébrednek fel agyunkban, ha mennél több érzelmi mozzanat járul a személy képzetéhez; mivel ezeket mind nem lehet a név előtt elsorolni, hát a névmutatóval utalunk rájuk.

2. *Névmutatóval áll mindenféle tulajdonnév, ha alkalmi tulajdonságjelzője van:*

Bence, a vén Bence, vala pincemester (Ar. T. Sz. IV. 17.). Míg a *kicsiny Zoltán* emberré nem nőtt fel (Pet. Leh. vez.). Hát a *kürtös Lehel* utját merre vette? (Uo.). A *vigyázó Fredegunda* által kísérteték (Bajza, Elb. 1899. I. 234.) *Az ünneplő Budapest; a hófölte Kárpátok; a forrongó Oroszország; a vén Európa, a dicső Zrinyi.*

A jelzős tulajdonnév mellett majdnem mindig ki van téve a névmutató; szabályszerűen talán csak akkor marad el, amikor a jelzős tulajdonnév megszólítás (Ne menj fel Budára, jó *Hunyadi László*); egyéb esetekben elmaradása régiesség, régieskedés vagy költői szabadság. A dolog magyarázata abban rejlik, hogy mihelyt jelzője van a tulajdonnévnek, vagyis amikor a név viselőjének pontos meghatározására törekszünk, nem tűrheti nyelvérzékünk, hogy bármi kétség is forogjon fenn a tulajdonnévnek egyetlen egyedre való vonatkozása körül s ezért a jelzős tulajdonnév elé ki kell tennünk a névmutatót.

3. *Névmutató áll minden tulajdonnév előtt, ha a tulajdonnév főnévi mutató névmásnak az értelmezője:* Jaj be szép az a *Pest*, Istenem, be szép! (Czucz.) Ez különben általános szabály: minden főnév névmutatóval áll, ha főnévi mutató névmásnak az értelmezője. Oka az, hogy a főnévi mutató névmás egyedestítés megnevezés nélkül szükölködik; egyszerűen rámutatunk valamire: »jaj de szép az!« a megnevezés azonban még hiányzik; ha tehát ezen egyedestítés után az illető tárgyat meg is akarjuk nevezni, világos, hogy a név csakis egy egyedre — a már kijelöltre — tartozhatik; ezt a rátartozást pedig a névmutatóval lehet meg-

jelölni. Amikor azonban a rámutatás a tárgy megnevezésével együtt történik, amikor tehát a mutató névmás melléknévi, felesleges az artikulusz, mert az egyedesítést a névvel jelzői kapcsolatban levő névmás is elvégezheti (*e ház, azon asztal*).

4. Gyakran névmutatóval áll a tulajdonnév, ha birtokos jelzőként szerepel: a Pál könyve; a Fertő vize, a Zagyva örvényei, a Némethék Katicája; a Vörösmarty legszebb románcai (Beöthy: A magy. irod. tört. 2: 356); a Bessenyei köre (uo. 357); a Kazinczy nyelvújítása (uo.). Kérdés azonban, hogy itt a névmutató a birtokos jelzőhöz tartozik-e vagy a birtokhoz? A Nyr. 34:32. lapján ugyanis Kovács Márton Kazinczy és Fogarasi véleményére támaszkodva azt mondja, hogy »az Ábrahámnak Istene« = »Ábrahámnak az istene«, és hogy így az artikulusz nem a tulajdonnévhez, hanem a birtokhoz tartozik. Megjegyezzük, hogy ha ezt a szabályt a tulajdonnevekre vonatkozólag elfogadjuk, el kell fogadnunk bármely birtokviszonyra is, mert alig hiszem, hogy volna valaki, aki azt állítaná, hogy ha a birtokos tulajdonnév, akkor a birtokhoz, ha pedig köz- vagy anyagnév, vagy elvont főnév, vagy névmás, akkor meg a birtokos jelzőhöz tartozik a névmutató. Ám hogyha elfogadjuk azt, hogy minden birtokviszonyban a birtokhoz tartozik az artikulusz, joggal felmerül a kérdés, mi történik akkor, ha magát a birtokos jelzőt akarjuk ellátni névmutatóval, ha ki akarjuk fejezni, hogy a fogalomnév, amely esetleg épen birtokos jelző, nem a fogalom tagjainak határozatlan, hanem határozott számára — nevezetesen egyetlen egyre — tartozik? Hiszen a birtokos jelző, akármennyire jelző is, mindig főnév s emellett nagyon szépen állhat névmutató, akármiféle ragot kap is, tehát mint főnévnek ugyanazon szabályok alá kell esnie, mint minden egyéb főnévnek. Lássunk csak egy példát: Halkan kinyitj' a hintó ajtaját (Pet., Apost.). Ha a névmutató itt a birtokhoz tartozik, világos, hogy egészen korrektnek kellene így lenni: Halkan kinyitja hintónak az ajtaját. Igen ám, csak hogy a *hintó* fogalma ismeretes előttünk s a *hintó* fogalomnevet csakis egy hintóra akarjuk vonatkoztatni, világos tehát, hogy az egyedesítést végző artikulust ki kell tennünk. Eszerint így mondanók: Halkan kinyitja a hintónak az ajtaját. Ha már most a *-nak nek* rag elmarad, a birtokviszony oly szorossá válik, mint a birtokos összetétel (pl. háztető) és így az artikulust nemcsak nem kell, de nem is lehet kitenni a birtok előtt. Mi tehát az a *hintónak az ajtaját* kifejezést a *hintó ajtaját* kifejezésre

rövidítettük; kérdés, melyik főnévnek névmutatója esett ki? Természetesen a másodiké, mert ennél a szónál nincs szükség a névmutatóra. Nem akarunk részletesen kitérni arra a kérdésre, hogy a birtokos személyraggal ellátott szó már magában is határozott vagy határozatlan-e, csak azt a tényt állapítjuk meg, hogy nyelvünk igen gyakran használja névmutató nélkül a személyragos szokat ott, ahol a személyragtalan artikulust kapna, és a személyragos mellé is ki lehet tenni a névmutatót. Pl.: *Pénzét* a hitetlen emberek csalása — *Házát* a Dunának habjai vitték el (Pet., A jó ör. kocs.). Világos eszerint, hogy a birtokviszonyban rendesen a birtokos jelző miatt kell kitenni az artikulust, mert a birtok nem követeli meg feltétlenül. Innen van az is, hogy a fentebbi példát helyesen mondhatjuk így is: *a hintónak ajtaját*. Látnivaló dolog, hogy a *-nak* raggal meg van lazítva a birtokviszony, de mivel a birtok nem kívánja meg okvetetlen a névmutatót, nem is tesszük ki előtte; nem helytelen azonban így sem: *a hintónak az ajtaját*, mert a személyragos szó mellé ki lehet tenni az artikulust. Leginkább bizonyítja állításunk helyességét az az eset, amikor a határozott birtokos a birtok után van téve, amikor tehát nem tartozhatik a névmutató máshoz, mint a birtokoshoz: * De ott alatta *a sötét homlokának* — *Két fényes szem lobog* (Pet. Apost.). Nyugati szélén *a Mátrának* (Bajza, Elb. 2:14).

Ide lehetne sorolni azon tulajdonneveket, amelyek *-é* birtokképzővel lévén ellátva, rendszerint névmutatóval állanak: Boszuló karjától úgy elhullanának, — Mint *a Sámsonétól*, kiről írva vagyon (Ar., T. 3. 6.) E kép üldözi most, *a Feliciáné* (Ar., T. Sz. VII. 30).

Nem szokta azonban használni nyelvünk a névmutatót a tulajdonnevek közül:

1. *A puszta világrész-, ország- és helységnevek** mellett :*

Vala ott császárnak szép nagy palotája — Odaszállt *Prágában* magyarok királya (Ar. T. Sz. IV. 43.). Mert nem látott minden léptében, nyomában — Olyat, amit látott *Oriásországban* (Pet. Ján. vit. XX.). Egy fregatt utban van *Brestből*, mely elfogatási parancsokat hoz ama kettő számára s őket *Franciaországba* fogja vinni (Jós. Nég. szab.-harc. 1872. III. 132.). *Angolhon* hajóseregei a

* V. ö. a némettel: Kritik *der reinen vernunft, des königs haus, das haus des königs.*

** Csak nagyon ritkán fordul elő névmutatóval, pl. az esztergomi nyelvjárásban (Nyr. 9:544.): »az Esztergom szíp helén van.«

réveket zárják el (U. o.). Ily férfiak csak egy szabad országban élhetnek s csak abban kell élniök, vagy *Európában*, hol a bőr színe különbségén nevetnek, vagy *Amerikában* (Uo. 133.).

2. *Állandó jelzővel ellátott tulajdonnév mellett nem szokott névmutató állni: Szent István, Nagy Péter, II. Béla, Szűz Mária.* A viszony itt ugyanolyan, mintha a jelző vezetéknev volna, olyankor pedig nem szokott névmutató állni a név előtt: Követte őt a rablás utain — *Kompolti Dávid* és *Kompolti Jób* (Pet. Salgó). Ezen szabály alól azonban az irodalmi és a népszerű egyaránt ismer kivételeket: Vgy hogy fem oda mene fem vele zola *az zent Ferencuel* (EhrC., Nytr. 7:5). Ahol a *Babura Pirka* be tudott jönni (Jók. 57:160). A *Vihodár Henrik* (uo. 174). Dunántúl pedig egészen közönséges: a Kovács János, a Szűcs Mihály, a Németh Mariska stb.

3. *Az irodalmi nyelv általában ritkábban mondja névmutatóval a személynevet, rendszerint: De Lajos* kerülté puha párnaszékét (Ar., T. Sz. I. 4): Hátra tekint *Bence* (Ar., T. E. III. 16); *Péter*, a híres, neves remete (Czucz., Rem. Péter); Halljad *gyerkőce*; mond *Illi*, *Endre* felé fordulva (Bajza, Elb. 1899. 2:60).

d) *Melléknevek mellett.* Három esetben áll egyesítő névmutató:

1. *amikor a melléknév értelmező a mondatban: László, a szent; Mátyás, az igazságos; Vencel, a cseh.* Réti farkas fészke volt épen alatta, — Benne két kis kölyke ritt az istenadta (Ar. T. V. 3.).

2. *amikor valami főnév melléje gondolható: Majd meggyőzi magát s megvetéssel túri, — Szolganép belőle a csúfot (a csúf játékot) hogy úzi (Ar. T. III. 5.). Szép Piroskát a győzőnek (a győző vitéznek) adja (Ar. T. Sz. I. 27.). Láttya jól azt a kegyetlen (a kegyetlen nő), — Mint lankadok, epedek (Kisf. S. K. Sz. I.). Harci indulók helyett rázendítették a zenészek a láb alá valót (nőtát) (Jók. 57. 201.).*

3. *amikor birtokos személyraggal van ellátva: Ez még csak mehetne, de most jő a nagyja (Ar. T. V. 8.). Úgy aztán kimarta őt a többi (= a többje) érte (U. o. III 7.).*

II. *Névmutató áll a nevek mellett, amikor a fogalomnév a fogalom minden egyes tagját magában foglalja, vagyis mikor a fajt mint egyedet tüntetjük fel valamely közös tulajdonság kiemelésé céljából [á l t a l á n o s í t á s], pl.: Igy jár bizony a nő a nagyravágyással (Ar., T. Sz. II. 51). Ebben a mondatban a nő = minden nő, vagyis a nő szó fogalma alá tartozó minden nő-ről állítjuk azt, hogy a nagyravágyással megjárja. Valamennyi nőnek megvan*

az a közös tulajdonsága, — legalább a költő nézete szerint — hogy a nagyravágyás csak ártalmára van. Vagy például: *Az egyén szabad: érvényre hozni mind, mi benne van* (Mad. E. T. VI). *Az egyén* = minden egyén, valamennyi egyénnek megvan az a közös tulajdonsága, hogy szabad. Tagadólag: Ennek fölötté *az emberi kívánság* az teremtettt állatokkal meg nem elégedhetik (Pázm. f. e. kiad. 23. l.). Itt »az emberi kívánság meg nem elégedhetik« = semmiféle emberi kívánság nem elégedhetik meg, vagyis a fogalom minden tagjából hiányzik az illető tulajdonság.

Amint a névmutatónak fentebb tárgyalt esetét ezen másodikkal összehasonlítjuk, első tekintetre homlokegyenest ellenkezőnek látjuk kétféle működését. Az első esetben a névmutatónak szerepe az volt, hogy az összességből kiemeljen egy tagot, az utóbbiban pedig ellenkezőleg ugyancsak a névmutató segítségével nem engedünk kiemelkedni egyetlen egy tagot sem: minden egyed, rész, féleség, amely csak az illető név alá tartozik, tökéletesen egyenrangúvá lesz, kivétel nélkül valamennyit a név alá foglalja a határozott névmutató. Az az »állítmány«, amely a névhez tartozik, a fogalom körébe tartozó minden egyes tagra egyenkint és összesen vonatkozik.

Ez a második eset az elsőből fejlődött. Az tudniillik bizonyos, hogy a névmutató, amely az *az* főnévi mutató névmás melléknévé vált alakja, eleinte csakis egyedesíthetett, mert hiszen a mutató névmásnak — a főnévnek és a melléknévinek egyaránt — mindenkor az volt a rendeltetése, hogy egy egyedre, részre rámutasson. Legrégibb nyelvemlékeinkben nyomát sem találjuk az általánosító névmutatónak, sőt még Pázmánynál is többször előfordul az *ember* szó artikulus nélkül, bár azt jelenti, hogy *minden ember*. Mi lehetett már most az oka, hogy nyelvünk — épen úgy mint majd minden egyéb névmutatós nyelv — általánosításra is kezdte használni a névmutatót? Nem lehet tagadni, — s nincs is rá okunk, — hogy a német nyelv nem kis mértékben ösztönözte ily irányban közvetetlen szomszédját, de ez magában még nem magyarázza meg a dolgot, mert hiszen ott van a határozatlan névmutató, amely mai napig is inkább veszít, mint nyer tért. Annak a lélektani oknak kellett itt is működnie, amelyet már fentebb fejtegettünk s amely a kifejezés árnyékolására létrehozta a névmutatót. Mikor ugyanis már az egyedesítő artikulus eléggé elterjedt, az általánosítást még vagy a *minden* (tagadólag *egy sem, semmi*) szóval, vagy az egyszerű névvel fejezték ki, pl. a *minden*

ember halandó; b) *szegény ember* szándékát boldog Isten bírja. Később azután a névmutató szerepének ismeretében, helyesebben: érzésében, a *minden* helyett elkezdtek használni az *az*-t, mert hiszen, ahol a *minden* van kitéve, ott a fogalomnak valamennyi tagja együvé van foglalva, a fogalom tagjai egy egységes kört alkotnak; ám erre az egységre mi sem hívhatja fel jobban a figyelmet, mint épen az egyedesítésre használt névmutató. Így tehát a beszéd folyamán gyakran előforduló, esetleg alkalmatlan, hosszú *minden* helyett a célnak épen úgy megfelelő artikulust használták. A második esetben pedig szintén ki kellett utóbb tenni a névmutatót, mert hiszen mihelyt az egyedesítésre elkezdtek használni az artikulust, rögtön létrejött a másik eset, amikor tudniillik nem egy, nem is minden tagról, hanem meghatározatlan számúról van szó, — s ezt az esetet a névmutató nélküli névvel jelölték meg, — hogy tehát félreértés ne támadjon s hogy a hallgató vagy olvasó azt ne higgye, hogy a névmutató hiányozván, a név meghatározatlan számú tagra vonatkozik — holott minden tagra tartozik, — szintén kitétték az artikulust. Ezért mondjuk ma: *a szegény ember* szándékát a boldog Isten bírja; ám a közmondás, amely ritmusos alakjában réges-régi korból maradt ránk, ma sem követi a szabályt.

Az általánosító névmutató, épúgy mint az egyedesítő több, különféle esetben használatos, mindamellett állandóan a fejtegetett szabály egységes elve szerint:

a) Köz- és anyagnevek mellett, pl.

Az égő tűz, ha olajt öntesz reá, fellobban inkább, hogysen elalunnék (Pázm. 23.). *Az ember* szükölködik az oktalan állatok nélkül (U. o. 31.). *A háboruban* szabad fosztani (Kat. B. B. III. 3.). A leány, mint *a gyenge nádszál* úgy ingadozott mentében (Bajza, Elb. 1899. 91. 1.). Jaj *a halló fülnek!* jaj *a látó szemnek* (Ar. T. Sz. IV. 59.). Egy szóval unalmas, mint *a böjti lecke*, — Többet ér *a jó bor*, meg *a szép menyecske* (Ar. T. E. V.). Nem kimélték *a vért* és nem *az életet* (Pet. Lehel vez.). *A szőlőszem* kicsiny gyümölcs (U. o. Apost.). Mint napsugárban *a légy*, szemtelen (Mad. E. T. VI.). A meglódukt fenyőfa, mint *a nyíl*, siklott alá a tükörfényes kigyóuton (Jók. 57. 41.). Nem asszonyi nyavalygás, hanem férfiui elcsendesedés illik *az okos emberhez* (Kaz. Lev. 1846. 50. 1.). Már *az étel* sem kezdett neki jól esni (Fáy, Besz. 1883. I. 29.). *Elsárgul a levél* — *Az őszi derektól* (Czucz. Npd. 1899. 67.). *Szabad a madárnak* ágról-ágra szállni (Npd.). *A deáknak* a temploma a pince (Npd.).

b) Elvont főnevek mellett. Itt előre kell bocsátanunk, hogy, mivel az elvont főnevek nem képzetek denominációi,

beszélhetünk ugyan a fogalomnév tagjairól, de ezek a tagok egészen másfélék, mint a közneveknél és anyagneveknél. Míg ugyanis a közneveknél egyedek, az anyagneveknél részek a fogalom tagjai, addig az elvont főneveknél legfeljebb a fajták vehetők ilyenekül. Ismerünk például szülői, gyermeki, rokon, hitvestársi szeretetet; a szeretetnek ez a különféle fajtája egyesítve adhatja azt, amit a közneveknél az egyedek, az anyagneveknél a részek összességének mondtunk. Ilyen értelemben az elvont főnév is jelentheti az artikulus kitételével az alája tartozó fajták összességét, pl.:

»Emelkedett szempontunkból, hiába,
Először a *báj* vész el, azután
A *nagyság* és erő« . . . [Mad. E. T. XIII.]

E versben a *báj* és a *nagyság* a maga egész körében van véve. Értelme az, hogy *mindenféle* *báj* és *nagyság* elenyészik. Látnivaló a különbség az előbbi és ezen csoport között. Köz- és anyagneveknél, ha a név a fogalom egész körére tartozik, *minden* helyettesítheti a névmutatót, az elvont főneveknél pedig ugyanilyen esetben *mindenféle* tehető az artikulus helyett. Ahol a *mindenféle* nem állhat meg, ott az elvont főnév nem jelenti az alája tartozó összes fajtákat, hanem csupán csak egyet, pl.

»Átok reád, te közlelkű rideg nép!
A *boldogságot* durván illetéd.« [Mad., E. T. V.]

Itt a *boldogság* nem általában mindenféle boldogság, hanem csak egyféle, amelyet tudniillik Éva élvezett férje oldalán.

c) Tulajdonnevek mellett. Itt csak két esetben állhat általánosító artikulus: 1. *amikor számnévi jelzője van a tulajdonnévnek* s egyszermind azt is ki akarjuk fejezni, hogy ilyen tulajdonneve csak annyi személynek van, ahányat a számjelző említ, vagy legalább csak annyit ismerünk, annyinak a képzele határozott előttünk: *a háromszáz Fabius, a két Kossuth, a két Amade* stb.; — 2. *amikor többes számú jelt teszünk a tulajdonnév mellé* s ki akarjuk fejezni, hogy a többes köre ismeretes előttünk s a bennfoglalt minden egyesre áll az, amit mondunk:* *Kipusztultak mind a Kompoltiak* (Pet.); *a Zrínyiek* jó magyarok voltak; *a Hunyadiak* állítólag balkáni eredetűek stb.

* Ez különben minden egyéb többesjellel ellátott névre is vonatkozik; ha ismeretesek előttünk a többes által befogott egyesek, kitesszük a névmutatót; ha nem, elhagyjuk.

d) Melléknevek mellett. Általánosító névmutató csak egy esetben állhat mellettük, amikor tudniillik a melléknevet minden tárgytól elvontan főnevesítjük: Ha sárba hull a fényes, kárörömmel — Szemléli a pór (Mad., E. T. V.). *A szép, a jó s az igaz* a három legszebb lelki tulajdonság.

III. Nemcsak nevek, hanem más beszédrészek előtt is áll néha névmutató. Ezt a szabályt az analógiás elterjedés neve alatt foglalhatnók össze. A névmutató általánosító szerepére ugyanis akkor is szükség lehet, amikor pl. grammatikai szempontból tárgyalunk egy szót s ki akarjuk fejezni, hogy valamely szabály az illető szó mindenféle mondattani helyzetére, jelentőségére vonatkozik, pl.: *Az is-sel* kapcsolt egész kifejezés mindig hangsúlyos (Sim., Köt. 1:37). Itt *az is-sel kapcsolt kifejezés* = akármilyen *is-sel* kapcsolt kifejezés. *Is* tudniillik többféle van: fogalomkötő, gondolatkapcsoló, páros, kiemelő, megengedő. Ha tehát pl. azt akarjuk kifejezni, hogy ezen *is*-ek akármelyikével van is kapcsolatban az egész kifejezés, mindig hangsúlyos lesz, a nevek általánosításánál használt névmutatót itt is kitesszük. Ez pedig nyilván az analógia hatása. Minden beszédrésznél is önkénytelenül részeket, fajtákat, féleségeket különböztet meg az ember, holott ilyenek valójában nincsenek s ha azután azt akarja kifejezni, hogy mindeme részeknek összességére vonatkozik a szó, kiteszi a határozott névmutatót. Van azután közvetlen analógiás hatás is, például a határozószóknál, amikor tudniillik a rendes határozók analógiájára a határozószó mellé is artikulust teszünk, bár nem érezzük a tőül szolgáló nevet, pl. *az imént*, mint *a multkor*. Eszerint az analógiás elterjedésnek két változatát különböztetjük meg:

1. *A közvetett analógiás hatás*, amikor a névmutató szerepének érzésében a megkülönböztetett részek összességére vonatkoztatjuk a szót a névmutatóval. Így a) *igéknél*: Élet- s halálban mért az *a lehet* — *Az élhet, halhat* mért van eltörölve? (Vörösm. Cs. és T. V.); — b) *névmásoknál*: *az az* főnévi mutató névmás; — c) *névmutatóknál*: Minek oda *az A'?*... a fentebb nemű írásban vagyon igenis helye *az A'* elisiójának (Kaz., I. Nyr. 34:32); — d) *kötőszóknál*: *Az egyszerű vaj* is előfordul *a ha* nélkül (Sim. Köt. 1:118); — e) *indulatszóknál*: *a hurrá, a bravó* idegen szók; — f) *határozószóknál*: *a felett* hol kérdésre felel; *a meg* igekötő nem egyéb határozószónál.

2. *A közvetlen analógiás hatás*, amikor a raggal vagy névutóval képezett határozó analógiájára a határozószónál is kitesszük a névmutatót: Tedd meg, hisz ez a nép — Csak az *imént* porban csúszott előtted (Mad., E. T. V.); Megint sírva fakad, jobban mint az *előbb* (Ar., T. E. 6:17). Ugyanígy előfordul: a *minap*, a *tegnap* (>csak a tégnap<)*, a *reggel*, az *este*, az *idén* stb.

Elősoroltuk azokat az eseteket, amikor névmutató áll vagy állhat a szó mellett; most azokat említjük, amelyekben nem állhat artikulusz:

1. *Ha sem általánosítani, sem egyedesíteni nem akarunk*; ** pl. Nem *békét*, de *harcot* hozok a földre (Mad., E. T. VII.). Sári Mária messze lát — *Vizért* küldi az anyját (Ar.-Gyul., Npk.-gy. 1:211). Így rendszeren a névszói állítmánynál: a sas *madár*, az erdő *hívős*.

2. *Megszólításnál*: *Édes anyám asszony*, ne féljen kegyelmed (Ar. T. 6:9); Egy se' *anyám*, egy se'! elfeledem ezt is (Ar., T. Sz. 3:29).

3. *A névmásoknál* (s így az indulatszókknál, a kötőszókknál stb.), ha mondatbeli jelentésükben vesszük őket: Szép viadal volt ez (Ar., T. Sz. 2:26). De *vö. olyant* nem akartam, és: *az olyant* nem szeretem.

Van ezeken kívül több olyan eset, amikor az artikulusz használata ingatag, előfordul a névmutatót mellőző régiesség és régieskedés is, van sok eltérés a nyelvjárási használatban, de ezen esetek olyan sajátos és ritka kivételek, hogy a névmutató használatára és fogalmára felállított szabályainkat alig érinthetik.

* Az erdélyrészi magyarságnál, Nyr. 22:424.

** Amikor a *minden* vagy a *semmi* szó végzi az általánosítást, nem szabad kitenni a névmutatót: Nem hozok a házra *semmi veszedelmet* (Ar. T. VI. 9.). Szakmány módra van rám mérve *minden* óra (U. o. 13.).

Megkérdeztem, miért nem *előbb*?

4) a sas a madár, a demeter az előbb

HELYES MAGYARSÁG

a hibás kifejezések, a
kerülendő idegen szók s
a helyesírás szótárával.

ÍRTA

SIMONYI ZSIGMOND

a Magyar Nyelvőr szerk.

8-adrét alak, 212 lappal.

Tartalma : Bevezetés. — Helyes mondatszerkesztés. Az egyszerű mondat fajai. A mondatrészek szerkesztése. A szórend. Az összetett mondat. — A szók, szólások és szóalakok használata. A szók megválasztása. Idegen szók, nyelvújítási szók, tájszók. Rokონértelmű szók. Szólások. A beszédrészek használata. Igeragozás, névragozás. — A helyes kiejtés és a helyesírás. — Szótár. (A szótári rész száztizenegy lapra terjed).

Ára egész vászonkötésben 3 korona.

MAGYAR NYELVÉSZET

Írta **SIMONYI ZSIGMOND**. — Középiskolák legfelső osztályainak és tanítóképző intézeteknek. — Ára 1 korona.

AZ ÚJ HELYESÍRÁS

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1903. március 14-én 862. sz. alatt kelt rendeletével kiadott magyar iskolai helyesírás szövege és magyarázata, bővített szójegyzékkel.

Írta **SIMONYI ZSIGMOND**.

(Egyetlen magyarázatos kiadás, mely a helyesírási szabályoknak hiteles, hivatalos szövegét teljesen magában foglalja. Bő magyarázataival egyszersmind vezérkönyvül szolgál az Iskolai helyesírás című füzethez.)

Ára vászonborítékban 1 korona 50 fillér.

Segédkönyvül engedélyezve 2956/903. szám alatt.

ISKOLAI HELYESÍRÁS

Az 1903. márcz. 14-én kelt rend. kiadott iskolai helyesírás bővített szövege és rövid magyarázata szójegyzékkel.

Közép- és polgári iskolák és tanítóképzők használatára

írta **SIMONYI ZSIGMOND**.

Ára 50 fillér.

*

Ára 50 fillér.